

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.

I. k. I. *Tel'ly*: Solon adótörvényéről. 20 f. — II. *Tel'ly*: Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — III. *Tárkányi*: A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — IV. *Szász K.*: A Nibelungének keletkezéséről és gyanítató szerzőjéről. 20 f. — V. *Toldy F.*: Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. 20 f. — VI. *Vámbery*: A keleti török nyelvről. 20 f. — VII. *Imre S.*: Geleji Katona István főleg mint nyelvész. 60 f. — VIII. *Bartalus I.*: A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Hangjegyekkel. 1 K. 20 f. — IX. *Toldy*: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 1 K. 20 f. — X. *Brassai*: A magyar bővíteit mondat. 40 f. — XI. *Bartalus I.*: A felsőnátriai kolostoroknak Magyarországot illető kézirat- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.) — II. k. I. *Mátray G.*: A Konstantinápolyból legújabbban érkezett négy Corvin-codexről. 20 f. — II. *Szász K.*: A tragikái felfogásáról. 40 f. — III. *Joannovics*: Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. 40 f. — IV. *Findly*: Adalékok a magyar rekonstruált szók értelmezéséhez. 40 f. — V. *Tel'ly*: Solomos Dénes költeményei és hétszigeti görög népvilág. 40 f. — VI. *Zichy A.*: Q. Horatius satirái. 40 f. — VII. *Toldy*: Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 80 f. — VIII. *Gr. Kun G.*: A sémi magánhangzókról és megjelölésük módjairól. 40 f. — IX. *Szilády*: Magyar szófejtetések. 20 f. — X. *Szénassy S.*: A latin nyelv és dialektusai. 60 f. — XI. *Szilády Aron*: A dofterekéről. 40 f. — XII. *Szvorényi J.*: Emlékbeszéd Arvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.) — III. k. I. *Brassai*: Commentatus commentatus. Tarlozatok Horatius satiráinak magyarozói után. 80 f. — II. *Szabó K.*: Apáczai Csérei János Baresai Akos fejedelemben benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. 20 f. — III. *Szabó I.*: Emlékbeszéd Bitnits Lajos felett. 20 f. — IV. *Vadnai*: Az első magyar társadalmi regény. 40 f. — V. *Findly*: Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — VI. *Barna F.*: A finn költészetéről, tekintettel a magyar ösköltészetre. 80 f. — VII. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Schleicher Agost, külső l. tag felett. 20 f. — VIII. *Dr. Goldzeiher I.*: A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — IX. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — X. *Gr. Kun G.*: Adalékok Krim történetéhez. 40 f. — XI. *Riedl Sz.*: Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. 40 f. (1872—1873.) — IV. k. I. *Brassai*: Paraleipomena kai diorthomena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneis-e II-ik könyvére különös tekintettel a magyarra. 80 f. — II. *Bálint G.*: Jelentése Oroszország- és Anziában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. 40 f. — III. *Bartal A.*: A classica philologiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak művelése hazánkban. 80 f. — IV. *Barna F.*: A határozott és határozatlan mondatról. 40 f. — V. *Dr. Goldzeiher I.*: Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — VI. *Hunfalvy P.*: Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — II. *Budenz J.*: A németországi philológusok és tanfériak 1874-ben Innsbrückben tartott gyűléséről. 30 f. — VII. *Fogarasi J.*: Az új szókrol. 30 f. — VIII. *Toldy F.*: Az új magyar orthologia. 30 f. — IX. *Barna F.*: Az ik-es igékről. 30 f. — X. *Szarvas G.*: A nyelvújításról. 30 f. (1873—1875.) — V. k. I. *Barna F.*: Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél. 50 f. — II. *Brassai S.*: A neo- és paleologia ügyében. 60 f. — III. *Barna F.*: A hangsúlyról a magyar nyelvben. 60 f. — IV. *Báttay M.*: Brassai és a nyelvújítás. 30 f. — V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Krika János l. t. felett. 50 f. — VI. *Bartalus I.*: Művészet és nemzetiség. 40 f. — VII. *Tel'ly I.*: Aeschylus. 1 K. 60 f. — VIII. *Barna F.*: A mutató névmás hibás használata. 20 f. — IX. *Imre S.*: Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújítás névé. 1 K. 20 f. — X. *Arany L.*: Bécezy Károly emlékezete. (1875—1876.) — VI. k. I. *Mayr A.*: A lágy aspirátus kiejtéséről a zendben. 20 f. — II. *Bálint G.*: A mindenki szertartásos könyve. 20 f. — III. *Dr. Barna I.*: A rómaiak satirájáról és satiráirokról. 40 f. — IV. *Dr. Goldzeiher I.*: A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Jakab István l. t. felett. 20 f. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. *Szilágyi I.* II. *Vassary K.* III. *Révész I.* 1 K. 20 f. — VII. *Bartalus I.*: Emlékbeszéd Mátray Gábor l. t. felett. 20 f. — VIII. *Barna F.*: A mordviak történelmi viszonyai. 40 f. — IX. *Tel'ly*: Eranos. 40 f. — X. *Joannovics*: Az ik-es igékről. 80 f. (1876.) — VII. k. I. *Barna F.*: Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. 1 K. — II. *Budenz J.*: Podhorzsky Lajos magyar-sínai nyelvhasználtása. 20 f. — III. *Zichy A.*: Lessing. 40 f. — IV. *Barna F.*: Kapcsolat a magyar és szoroi

A KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRÖK IRODALOM.

THURY JÓZSEF

L. TAGTÖL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.

A közép-ázsiai török irodalom.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1904. június 6-án tartott ülésében.)

I.

A közép-ázsiai törökségnek ezer esztendőös múlttal dicsekedhető irodalma — azt mondhatjuk — még mindig olyan terra incognita a tudomány előtt, a melynek átkutatására és rendszeres megismertetésére mindez ideig senki sem vállalkozott sem nálunk, sem a külföldön. Nem csak hogy valamely szerény kísérlet igényével föllépő, bármilyen rövid, de az egészről áttekintést nyújtó vázlatot nem találunk, hanem — mondhatni — még előmunkálatokat is alig tudunk felmutatni ezen a téren. Ennek az irodalomnak megismertetése körül Európában még legtöbbször mi magyarok tétünk, a mennyiben a mi ezen a téren eddigelé történt s a mi mai napság tudunk a csagatáj, özbek és turkomán irodalomról, azt majdnem egész terjedelmében *Vámbéry Árminnak* köszönhetjük, a ki több munkájában*) beszél a közép-ázsiai törökök irodalmáról, főlemlíti a kiválóbb írókat és röviden megismerteti velünk ennek az irodalomnak több termékét. Azonban az irodalomnak egész történetét felölelő és rendszeres ismertetést ő sem adott. — A külföld még ennyit sem tett ebben az irányban; mert a mi számbavehető ott találhatunk tárgyunkra vonatkozólag, mind-

*) Ilyenek: *a)* Čagataische Sprachstudien. Leipzig 1867. Főleg a 29—40. lapokon. *b)* Vázlatok Közép-Ázsiából. Pest 1868, a 290—308. lapokon. *c)* Bokhara története. Pest 1873. *d)* A török faj. Budapest 1885. *e)* Zwei moderne centralasiatische Dichter, Munis und Emir. Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes. VI. köt. 1892.

össze két monographiából áll, melyet a múlt század közepén egy orosz és egy francia tudós írt a legnagyobb esagatáj költőnek, Mir Ali Sir Nevájinak, életéről és irodalmi működéséről. *)

Ime, mindössze ennyit tud felmutatni az európai tudomány a közép-ázsiai török irodalomtörténetből! Tehát egyrészt az e tárgyról való ismereteinknek kevés és nagyon hézagos volta, másrészt pedig az a tapasztalatom, hogy ennek az ezer éves irodalomnak bővebb ismerete *magyar szempontból* is érdekes és értékes: indítottak engem arra, hogy megtegyem az *első lépést* eme terra incognita felé vezető úton. Az a szándékom ugyanis, hogy bemutassam a közép-ázsiai törökség irodalmát történeti fejlődésében és rendszeres előadásban, a legrégibb időktől fogva a jelen korig, kiterjeszkedve az ott művelt irodalomnak valamennyi ágára. Ezt bizonyára merész vállalkozásnak tartja minden hozzáértő, és kétszeresen merésznek olyan embertől, a ki egy vidéki kisebb városban él, a tudomány kincses bányáitól távol. De én magam érzem és tudom legjobban, hogy munkám *nem teljes*; valamint azt is jól tudom, hogy még *mit és hogyan* kellett és lehetett volna, t. i. lehetett volna alkalmasabb helyzetben és kedvezőbb körülmények között, ha módomban van hozzájutni ama kincses bányákhoz. Azonban beletörődve abba az igazságba, hogy non omnia possumus omnes, úgy gondolkodtam, hogy jobb keveset adni is, mint semmit sem, — ha csak azt nem óhajtjuk, hogy ezt a dolgot is Brücknerék és Prochaskák csinálják meg nekünk olyanformán, mint a magyar történelem kútfoínak kritikáját és a Hunyadiak korának jellemzését!

Ha a közép-ázsiai törökség irodalmáról többet akarunk tudni és mondani, mint a mennyit az imént említett előmunkálatokban találunk, akkor az *eredeti forrásokhoz* kell fordulnunk és azokból meritenünk. E források első sorban magok, a közép-ázsiai török irodalmi termékek. Ezeknek jó része még mindig csak kéziratban van meg; más részük különböző kiadásokban is megjelent már vagy egész terjedelmében, vagy legalább részben; míg a harmadik

*) *Emir Nizam-ed-din Ali Sir*, razsuždenie Michaila Nikitskago. Sanktpeterburg 1856. És *M. Belin*: Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir-Névāi, Journal Asiatique, 1861. évt., V. série, tome 17, a 175—256. és 281—357. lapokon.

részüket csak hírből, ezim szerint ismerjük. Forrásainknak második csoportját azok a keleti, még pedig török és persa nyelvű munkák teszik, a melyek több, vagy kevesebb adatot tartalmaznak a közép-ázsiai török írókra és működésükre vonatkozólag, vagy szemelvényeket is közölnek műveikből. *)

Ezekből az említett forrásokból és előmunkálatokból merítem azt, a mit a közép-ázsiai török irodalom történetéről akarok és tudok elmondani; s ezeknek a forrásoknak természete és mérete szabja meg az én ismertetésem jellegét és egyes részeinek arányait is. Innen van az, hogy a míg némely írókról többet mondhatok és némely irodalmi termékekről bővebben beszélhetek, addig más íróknak éppen csak a nevüket, más műveknek éppen csak a ezimüket említhetem, vagy sorolok fel írókat munkáiknak ismerete s viszont egyes irodalmi termékeket a szerzők neveinek tudása nélkül, — a szerint, a mint az illető források teljesebbek és adatokban gazdagabbak, vagy pedig hézagosak és szűkszavúak. A felfogás, megítélés és elrendezés munkája ugyan jórészt nem tőlük függ, de az adatok mennyisége tekintetében természetesen szorosán kötve vagyok hozzájuk s azokat a magaméból nem pótolhatom.

II.

A közép-ázsiai török irodalom termékeinek — a melyekről tudomásunk van — kétharmad része *költői* alkotásokból, t. i. a népköltészet és műköltészet termékeiből, általában az ú. n. *szép-irodalom* körébe tartozó művekből áll, úgy a verses, mint a prózai műfajokban. **) Ha még ez utóbbi tekintetben is különbséget aka-

*) Ilyenek pl. Nevájinak *«Medsálisz-un-nefáisz»* ezimű munkája; Báber Emlékiratai; *Szejd Rásim Tarikhja* (terjed 1300—1645-ig); a *«Tá-rih-i-Mukim Khāni»* Mohammed Juszuf mánzi-tól (az 1704. évből); s végre az oszmán-török és persa szerzőktől való esagatáj szótárak, ú. m. *Abuska Lugati* a 16. század elejéről, *Abuska* 1552-ből, *Beháset-ül-Lugat* 1861-ből és *Sejhh Szulejmán* szótára 1882-ből.

**) Talán fölösleges is mondanom, hogy a költői műfajok közül *szépművekről*, drámairodalomról éppen olyan kevéssé beszélhetünk a közép-ázsiai törököknél, mint általában az összes török népeknél. A költészetnek ezt az ágát nem ismeri és nem ismerte ez a népcsalád.

runk tenni közöttük, azt mondhatjuk, hogy a verses költői művek számra nézve jóval meghaladják a prózai termékeket.

Ez a körülmény, hogy t. i. a közép-ázsiai török irodalomban a költészet művelése dominál, főleg két okból magyarázható meg. Egyik az, hogy ott a másnemű, kivált a tudományos irodalom kezdettől fogva a *persa* s másod sorban az *arab* volt; mivel a persa nyelv Közép-Ázsiában, még a török nemzetiségű lakosságnál is, éppen olyan szerepet játszott mindenba, mint minálunk és Európa más nemzeteinél a latin nyelv, vagyis az volt a műveltség és tudomány nyelve s ezeknek kifejezője. Úgy hogy a törökök is az e nemű munkák írásánál leginkább a persa nyelvvel éltek és így a tudományos irodalom termékeinek nagyobb része ezen a nyelven maradt reánk. — A másik ok pedig a költői tehetség, vagy mondjuk csak: a költői hajlam uralkodó ereje és általános volta a keleti népekben s ezek között a törökségben is. Mert hiszen jól tudjuk, hogy a kezdetleges társadalmi viszonyok közt élő és fiatalabb műveltségű népeknél a lelki tehetségek között nem a kutató, az igazság fölkeresésére törekvő értelem, hanem az érzelem és élénk képzelet viszi a vezérszerepet, minélfogva szellemük megnyilvánulási törekvése valami művésziesben, dalban, zenében, költészetben találja meg a maga formáját. A szabad természet ölen élő embernek tehát minden érzése, gondolata és tette dalt osal ki ajkairól, vagy a régi időkre való emlékezés megereszteti vele a regélő beszédnek édesen folyó árfját; s mindezt szinte kénytelen tenni, mert hajtja a lélek, mert nagy a kedve, gondolata unszolja, hogy dalhoz, énekléshez fogjon, regéléshez kezdjen. Így van és volt ez messze Keleten, a közép-ázsiai törökségnél is, a hol — mondhatni — minden ember költő, vagy legalább verselő; egyik alkotó erejű, a másik alakító tehetségű költő; a hol bármilyen korú és bármilyen rendű s foglalkozású ember egyformán hódol a költészetnek; a hol úgyszólván mindenki verset ír, vagy mond, mesét sző és regét alakít, vagy a ki netalán nem képes erre, lelki gyönyörűséggel hallgatja és adja tovább mások elméjének művészi productumait; s végre a hol ez a költői hajlam és verselő tehetség olyan nagy tiszteletben és szeretetben részesül, hogy még szívügyekben is rendszeren ez a döntő, a mennyiben a leányok legörömetesebb ügyes verselő ifjakhoz mennek nőül.

De azonkívül, hogy Közép-Ázsiában az egész nép költő és

regélő s hogy a költészetnek minden ágát virágzásban találjuk úgy a régi három khánság (Khíva, Bokhara és Khokand) területén, mint a turkománoknál; — még egy külön rendet, vagy társadalmi osztályt is ismerünk ősidőktől fogva a közép-ázsiai törökségnél, a mely rendnek hivatása és kenyérkeresete a költészet művelése minden műfajban, mint volt nálunk magyaroknál is az ú. n. jocularok, igrizek, regösök, hegedősök, vagy lantosok rendjéé. Ennek a rendnek tagjai — az ú. n. *bakhsik* és *ásikok* — a szerint, hogy milyen közönség tartja fenn őket és hallgatja a *kobuz* (czitera alakú hangszer, három húrral), vagy *dutár* (két húrral) nevű hangszerrel kísért előadásait, melyeknek tárgya és hangja a közönség ízlése és műveltségéhez alkalmazkodik, három csoportba oszthatók. Míg ugyanis a *bakhsi* egyik helyről a másikra jár különösen a pusztaság nomád törzsei között, hogy egészen népies versekkel, nemzeti tárgyú hősi elbeszélésekkel, históriás énekekkel, felfogásukhoz alkalmaztatott vallásos és morális tartalmú történetekkel s a régi időkből vett regékkel mulattassa őket; addig a városokban és falvakban letelepült lakosság, meg az iparos és kereskedő osztály az utcákon, köztereken és bazárookban az *ásik*nak előadásiban gyönyörködik, a ki már a műköltészet termékeit is, a másod-, harmadrendű költők verseit, vagy a saját szerzeményeit éneкли. Végre e dalnoki rendnek legműveltebb csoportját azok teszik, kiket a fejedelmek és előkelők minden időben állandóan tartottak udvarukban, illetve környezetükben, hogy a magasztalásukra írott költeményekkel, a hadi tettekről, hősookról szóló énekekkel s a kiválóbb költők szerzeményeinek előadásával fűszerezzék mulatságaikat és lakomáikat.

Így állván a dolog, nem csodálkozhatunk rajta, hogy a mi szellemi terméket a közép-ázsiai törökség a legrégebb időktől fogva fel tud mutatni, annak legnagyobb része a műköltészet és népköltészet birodalmába tartozik. Az előbbinek művelését nagyban előmozdította az a körülmény is, hogy a közép-ázsiai török fejedelmek minden időben buzgó pártolói voltak a költészetnek s kiváltképpen a Timuridák, Sejbánidák és Asztarkhánidák házából származott fejedelmek részint gazdagon jutalmazták, részint udvarukban s környezetükben tartották az egyes korok jelesebb költőit.

A költészetet illetőleg itt előzetesen még azt akarom említeni, hogy a *verselés*, illetőleg a *versformák* tekintetében kezdettől

fogva és különbséget tapasztalunk a népköltészet és a műköltészet termékei között. Míg ugyanis a műköltészet művelői, mint a persa kulturát és ízlést elsajátított emberek, ennek hatása alatt elfogadták és átvették a persa költészetnek *időmértékes* verselését s így költeményeiket ők is ezekben az idegen versformákban írták, a mint hogy más tekintetben is ugyanez a költészet volt a mintájuk; addig a népköltészet termékeiben s általában a népies irodalom körébe tartozó költeményekben, úgy a lírai, mint az elbeszélő műfajokban, az eredeti verselést, a *török nemzeti versformákat* találjuk, t. i. a hangsúlyos verselést, melyben egy-egy sort legalább két s legfőlebb négy szótagból álló, két, három, vagy néha négy ütem alkot, és ez a kellemesen hangzó szabályosság adja meg a vers ritmusát, — éppen úgy, mint a magyar nemzeti verselésben.*)

A közép-ázsiai török irodalomnak jóval kisebb része a különböző tudománysszakok között oszlik meg. Az irodalomnak e másnemű ágában számra nézve első helyen állanak a *vallásos* és *moralis* tárgyú termékek, meg a *történeti* munkák; de ezeken kívül más tudományágak is találtak művelőkre, névszerint a *nyelvtudomány*, *irodalomtörténet*, *írálytan*, *verstan*, *földrajz*, *orvostudomány* és *csillagászat*. Ellenben már a nagyszámú tankönyvek és a tisztán a gyakorlati élet czéljaira írott ú. n. közhasznú munkák, a melyek pl. a lovak gondozásáról, a sólymok idomításáról, a fegy-

*) Mivel a költemények különböző formáinak elnevezései alább gyakrabban előfordulnak, szükségesnek tartom röviden megmagyarázni a különböző elnevezéseket. 1. A *mesznevi*: párosan rímelő sorokban írott költemény. Ez a szokásos formája nem csupán az éposznak, hanem a tankölteménynek, a moralis és misztikus tartalmú s leíró költeményeknek is. 2. A *kaszide*: hosszabb, dicsőítő költemény. Rímképlete aabacadaea stb. 3. A *gazel*: tartalma szerint leginkább szerelmi, allegorikus, vagy misztikus költemény, mely rendszeren 5—7 distichonra terjed s az utolsó előtti sorban a költő okvetetlenül megnevezi magát (írói nevén). Rímelése azonos a kaszidéval. 4. *Terdsi*: kaszide, vagy hosszabb gazel, visszatérő refrainnel. 5. *Rubái*, török nevén *tojuk*: négyesoros versszakok, melyekben részint moralis, részint epigrammatikus gondolatok vannak kifejezve. Rímképlete aaba. 6. A *díván*: különböző tartalmú és formájú lírai költemények gyűjteménye. 7. A *khamse* (ötös): egy költőnek epikai, vagy moralis, vagy misztikus tartalmú öt nagyobb költeménye mesznevi-formában.

verekkel való bánásról stb. szólnak, nem tartoznak ide ismertetésem keretébe.

A közép-ázsiai törökségnek mindazon szellemi productumait szándékozván tárgyalni, a melyek *török nyelven* írtak és maradtak fenn, nagyon természetes dolog, hogy ismertetésem körébe kell vonnom a *fordított* műveket is éppen úgy, mint az eredetieket. A nem-eredeti szerzemények — mint különben is lehetne gondolni — persából és arabból vannak átültetve, még pedig úgy, hogy nagyobb számmal a persából fordított művek találhatók. Ha az eredeti és fordított művek mennyisége között levő arányt is meg akarjuk állapítani nagyjában, azt mondhatjuk, hogy a tudomásunkra jutott közép-ázsiai török irodalmi termékeknek tulajnyomó része eredeti szerzemény és csak kisebb része az idegen nyelvből fordított.

A közép-ázsiai török irodalom, több századra terjedő életfolyásában, időnként éppen úgy változásokat, módosulásokat mutat, mint bármely nemzet irodalma. Lássuk tehát már most, hogy mik azok a jellemző tulajdonságok, melyek észrevehetően megkülönböztetik fejlődésének egyik korát a másiktól s hogy e megkülönböztető jellegek alapján hány korszakra kell osztanunk történetét.

Mivel Közép-Ázsiának török lakossága, attól az időtől fogva, hogy irodalmáról tudomásunk van, nem állandóan egy és ugyanazon nemzettestből állott, a mely eredetileg birtokába vette ezt az óriás területet, hanem az idők folyamán szinte folytonos hullámszásnak és többszörös vegyülésnek volt kitéve, ennél fogva mindezekelőtt erre a körülményre kell fordítanunk figyelmünket.

Azokat a török népeket, melyek a mongolok föllépése előtt lakták Közép-Ázsiát, mint tudjuk, *oguz*, *türkmen*, *szeldsuk*, *káji* stb. neveken ismeri és emlegeti a történelem. Ennek a legrégebb lakosságnak kiköltözése azonban már jókorán megindult Nyugat-Ázsia felé, eleinte csak kisebb csapatokban, majdnem észrevétlenül, később mind nagyobb-nagyobb tömegben. E kivándorlásnak legelső biztos nyomát a 9. század első feléből ismerjük, a mennyiben — tudomásunk szerint — Hārun-ar-Rāsīd fia, *Motāszim Billahī* khalifa (833—842) volt az, a ki először fogadott fel és alkalmazott háborúiban közép-ázsiai törököket, mint zsoldos harczosokat. Utódai még inkább szokásba vették, hogy a háborúkat

közép-ázsiai zsoldosokkal viseltessék és testőrségüket belőlük alakítsák, úgy hogy a jelentékeny számú török testőrség csakhamar hatalomhoz jutott és egy ideig ő intézte még a khalifák választását is. — Azonban a nagyobb tömegben való első kiköltözés a *szeldsukok* vezetése alatt történt a 11. század közepe táján Iránba és onnan tovább; a második nagyobb néparadat pedig a 13. század elején a *káji* és *afsar* törzsszel, meg a *karamánok* őseivel indult meg, a kik az előbb-előbb nyomuló mongolok elől menekültek lakhelyeikről délnyugot és nyugot felé.

Ezek a többszörös kiköltözések nagyon megapasztották Közép-Ázsia török lakosságának a számát, de helyettök a hódító mongol hadak a 13. század első felében új török népelemeket hoztak magokkal a keleti és északkeleti tájakról, a melyek aztán itt véglegesen megtelepedvén, rövid idő alatt egygyé olvadtak itt talált fajrokonaikkal s ilyenformán egészen megváltoztatták ennek az óriás területnek addigi ethnographiai képét és más színezetet adtak a régi Közép-Ázsiának. Mivel pedig Ázsiának ez a része az 1224. évben történt osztály alkalmával Dsingiz khán *Csagatáj* nevű fiának (uralk. 1224—1241) jutott osztályrészül, attól fogva ezt az új mongol-török birodalmat *csagatáj* birodalomnak és a benne beszélt török nyelvet *csagatáj* nyelvnek nevezték.

A *csagatáj* birodalomnak ezen, már egygyé forrott török lakosságához ismét másféle török népelemek járultak a 16. század elején Sejbáni Mohammed khán föllépése és hódításai következtében. Ezek között az a törökség volt a vezető elem, a mely előbb a Szir-Derja (Jaxartes) torkolata, az Aral-tó és Ural folyó vidékén tanyázott és az 1312—1340 közt uralkodott egyik fejedelme, t. i. *Özbeq* khán után (Dsüdsinek egyik utóda s az «arany horda» fejedelme) *özbeqnek* nevezte magát, minthogy annak az idejében és szavára vette föl az iszlámot. E vezérlő elemhez különböző törzstű törökök is csatlakoztak keleti Turkesztánból, a kazakoktól, az Oxus deltája vidékéről stb. s mindezek szintén a közös *özbeq* néven szerepeltek. — Közép-Ázsia török nemzetiségű lakosságában ezt a három fő nép-réteget tudjuk egész világosan fölismerni és a történeti események során megkülönböztetni.

Nagyon természetes dolog, hogy ezt a történelmi tényt nemcsak nem lehet figyelmen kívül hagynunk az ilyen származású és múltú nép irodalma különböző korszakainak megállapításánál, ha-

nem első sorban éppen ezt kell vennünk a felosztás alapjául; mert hiszen jól látjuk, hogy a közép-ázsiai török irodalom gyümölcsfája nem mindig egy ugyanazon talajban volt fiatal csemete kora óta, hanem át lön ültetve egyikből a másikba és harmadikba s csak a természet törvényét követte, ha az egyik talajban tenyészve valamennyire másféle, talán szebb, vagy siláuyabb gyümölcsöket termelt, mint a másik talajban. Világos tehát, hogy a közép-ázsiai török irodalom, életének történeti folyamában, magának a létrehozó népnek időnkénti változása, módosulása szerint egész természetes módon három nagy korszakra oszlik, melyeknek elnevezése is csak az imént mondottaknak megfelelően történhetik.

E szerint a közép-ázsiai török irodalom történetének fő korszakai a következők:

1. A *legrégibb korszak*, mely az ősidőktől fogva a mongol hódításig, vagyis körülbelül az 1220. évig terjed.
2. A *csagatáj korszak*, a mongol hódítástól a Timuridák uralkodó házának bukásáig, azaz 1220-tól kerek számban 1500-ig.
3. Az *özbeq korszak*, az özbeq törökök uralomra jutásától, vagyis 1500-tól a jelen korig.

Majd a maga helyén látni fogjuk, hogy e három korszak mindegyikének körén belül még rövidebb *időszakokat* is meg lehet és meg is kell különböztetnünk.

Ugyanerre az eredményre, t. i. a három korszakra való felosztásnak helyes voltához jutunk akkor is, ha a közép-ázsiai török irodalmat még másféle szempontokból is megvizsgáljuk.

Nevezetesen ha ennek az irodalomnak élete folyását az emberéhez hasonlítjuk, úgy tapasztaljuk, hogy ez abban az időben, melyet első korszaknak mondottunk, még fejlődő és az idővel fokozatosan erősödő gyermek, illetőleg ifjú; a második korszakban már érett férfi, a ki munkabíró és a tevékenysége fáradhatatlan; a harmadik korszak idejében fokozatosan hanyatló öreg ember, a kit mind jobban elhagy tetteréje és munkakedve. A közép-ázsiai török irodalom a második korszakban s kiváltképpen a Timuridák korában volt teljes virágzásában, akkor élte igazi arany korát; mert legnagyobb számmal akadtak művelői s azok a legtöbb ágát akkor művelték és az akkori munkások alkották a legkiválóbb termékeit. Ezt a korszakot megelőzőleg igyekvést, folyton erősödő

törökvést látunk feljuthatni erre a magaslatra; utána pedig leereszkedést a lejtőn erről a magaslatról.

Végül ha azt vizsgáljuk, hogy két hatalmas tényező, t. i. egyrészt az *iszlám* vallása, másrészt a *persa kultúra*, milyen módon és mértékben gyakorolta hatását a közép-ázsiai törökség érzésére, gondolkodására, egyszóval egész lelki világára s miként befolyásolta szellemi tehetségeinek nyilvánulásait: azt tapasztaljuk, hogy ez a kétféle erős hatás az említett három korszaknak tökéletesen megfelelő fokozatban és arányban vetkőztette ki az egykori primitív műveltségű nomád és pogány törökséget veleszületett természetéből, fosztotta meg őseredetű nemzeti sajátosságaitól s jellemvonásaitól és vitte mind távolabb-távolabb a nemzetiségtől az idegenszerűség felé. Azonban e fokozatos átalakulás bővebb ismeretetésének az egyes korszakok részletes tárgyalásánál lesz helye.

Ezen általános tájékoztatások után ismerkedjünk meg közelebbről a közép-ázsiai török irodalom egyes korszakaival, az azokban élt és működött írókkal s a szövegekben fenmaradt, vagy legalább tudomásunkra jutott szellemi termékekkel.

III.

1. A legrégebb korszak (kb. az 1220. évig).

A mongol hódítást megelőző korban két időszakot különböztethetünk meg. Az első az, melyben a közép-ázsiai törökség még az eredeti pogány vallásban élt; a második pedig az, a melyben már elfogadta az iszlám tanait. Ennélfogva amazt *pogány kornak*, emezt az *iszlám korának* kell neveznünk. A történelmi emlékezés, illetőleg a keleti kútfők tudósítása szerint a közép-ázsiai oguzok egyik része (t. i. 2000 család) a 960. évben (Szalur nevű fejedelmük idejében) vette föl az iszlámot, a többi része pedig a *11. század elején*.

Mindamellett mind a két időszakot, vagyis egészen a mongol hódításig terjedő első korszakot jogosan mondhatjuk a *nemzetiség* korának. Mert ebben az időben a *mohammedán* vallás még igen gyöngé lábón állt a közép-ázsiai törökségnél, s annak szellemé az irodalomban még alig-alig jutott kifejezésre (csak a korszak legvégén, pl. a *Juszuf és Zulejka* cz. költeményben); a *persa* műveltséget és nyelvet pedig éppen csak a fejedelmi család s a

környezetében élő előkelők sajátították el, nevezetesen az ú. n. khárezi sáhok, a kik a 11. század végétől fogva a mongol hódításig, vagyis körülbelül 140 esztendeig uralkodtak Khivában, egészen persa műveltségűek valának, udvarukban persa költőket tartottak, sőt egyikük, t. i. *Atsiz*: (a 3-ik sah, ki 1156-ban halt meg) maga is írt verseket persa nyelven. Ilyen körülmények között tehát ebben a korszakban csak az a vallásos és tudományos irodalom, meg a műköltészet volt persa nyelvű és mohammedán jellegű, a melynek termékei igen szűk körre, a legfelső osztály tagjaira szorítkoztak s a melyet csaknem kizárólag nem törökök, hanem idegenek, t. i. persák műveltek. Ellenben az összes lakosság körére kiterjedő *népies irodalom* termékei általában nemzeti tárgyúak és erősen nemzeti jellegűek, elannyira, hogy még az elvétve előforduló idegen tárgy is nemzeti színben van feltüntetve (pl. *Abu Muszlim* története). Sőt a korszak vége felé és végén Khivában már a műköltészet s az irodalomnak másnemű ága is megszólal török nyelven is, nem csupán persául (pl. *Abu Muszlim*, *Juszuf és Zulejka* és más költemények), a szerint t. i., a mint az elsajátított persa műveltség nagyobb és nagyobb számú török embert képezt azoknak a művelésére.

Az *első időszaktól*, mely — a mint mondottuk — a 11-ik század elejéig tartott, nem maradt fenn a közép-ázsiai török irodalomnak egyetlen egy terméke sem; mert az iszlám, illetőleg a mohammedán vallás fanatikus terjesztői a legnagyobb dühvel üldözték és irtották ki a pogány korból származó mindenféle emlékeket, éppen úgy, mint a keresztény papok annak idejében nálunk Magyarországon is. Csupán emlékezés maradt reánk némely termékekről az akkor virágzott irodalomnak a közelkorú és későbbi forrásokban.

A közép-ázsiai török irodalom, vagy pontosabban: népköltészet legrégebb termékeinek azokat a *mondákat és regéket* (*hikájet* és *dāstān*) vehetjük, melyek az ősidőbeli *Kara khán*ról és *Oguz khán*ról szóltak, némelyikük prózában, másik versben, vagy váltakozva prózában és versben. Ezeket a verses regéket és a folyó beszéd formájában levő mondákba közbeszótt verses részeket *usannak* nevezték.*) Erről vették aztán *usandsi* nevüket annak a dal-

*) L. a Behdset-ül-Lugatban, Sejkh Szulejmán és Pavet de Courteille szótárában.

nek, vagy énekes rendnek, illetve regéseknek tagjai, a kik ezeket a mondákat és regéket hangszerük kísérete mellett előadták, illetőleg énekeltek. Ime a későbbi vándor *balhsik*nak és *ásikok*nak ősei, a pogány korbeli *uzandsik*! Keleti forrásaink ezeket az *uzanok*at úgy magyarázzák meg, hogy *időmérték nélkül való* dalok, vagy énekek voltak az ú. n. *máni*-dalok versformájában. A máni-dalok pedig — mint tudjuk — olyan versek, melyekben egy-egy sor két hangsúlyos ütemből áll 4+3, vagy 4+4 szótaggal és négy ilyen sor alkot egy-egy strófát visszatérő rímmel (a a b a). Vagyis tökéletesen az a magyaros versforma, melyet a mi költészetünkben találunk, mint pl.

Nincs már nekem | szeretőm,
Csak egy vörös | keszkonóm....

vagy:

Száll a madár | ágrul ágra,
Száll az ének | szájrul szájra....

Milyenféle lehetett a tartalmuk ezeknek az ősrégi mondáknak, illetőleg azoknak a regéknek, melyekbe az *uzanok* voltak közbeszöve? A tárgyakat határozottan tudjuk: az oguzok fejedelméről, Kara khánról és ennek fiáról, Oguz khánról szóltak. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy e történeti mondák és *uzanok* tartalma nem lehetett más, mint az, a mit a régi keleti források e két fejedelem korából meg tudtak őrizni számunkra, t. i. Kara khán harezai fiával, Oguz khán hódításai és a győzelmei után ült nagyszerű torok. Azt hiszem ugyanis, hogy valamint a mi Anonymusunk krónikájában sok helyen határozottan rá lehet ismerni a «hegedősök csacska énekeire» és a «parasztok csalfa meséire», mint forrásaira: azonképpen a néhai való jó Resideddin művében is a Kara khánról és Oguz khánról szóló szöveg világosan elárulja, hogy itt az ő legelső forrásai ama történeti mondák és *uzanok* valának, még pedig annál inkább, mert hiszen maga a szerző azt mondja, hogy az oguzok történeteit egészen úgy adja elő, a mint azoknak történeti könyveiben írva találta. Ide jegyzem tehát ezt a szöveget röviden, de hiven megtartva Resideddinnek gondolatmenetét és kifejezéseit.

«Midőn *Kara khán* az apja halála után fejedelemmé lőn, egy fia született, a kit *Oguz*nak neveztek el. Oguz mindjárt születése után az igaz hitre tért a régi pogányságból s a mint ezt apja meg-

tudta, el akarta őt vesztetni. Háborúra került a dolog, mind a két részen rendezték a hadsorokat s megkezdődött a csata. Majdnem hetven évig folyt a harez közöttük; egyszer Kara khán súlyos *kardvágást* kapott és eme sebébe belehalt. Így végre Oguz khán lőn a győztes és ezúttal elfoglalta a Talasztól és Sziramtól Bokharáig terjedő földet. És mikor Oguz ezt az országot meghódította s ott fejedelemséget alapított, aranyos sátorot ütött fel és nagy tort ült. Oguz khán elfoglalta Irán, Turán, Sám, Miszr és Róm országokat s más frenk tartományokat is. Mikor mindezek meghódultak neki, visszatért eredeti szekhelyére. S mikor oda megérkezett, nagy népgyülekezetet hívott össze, rendkívül nagy és magas aranyos sátorot állíttatott fel és nagy tort ült. A mint mondják, abban a torban kilencz száz kanczát és kilenczven ezer jubot öltek le s a toron megjelentek Oguz feleségei és gyermekei, a hadsereg vezérei és nagyjai s ő mindnyájával igen szívesen bánt.*)

Az ilyen természetű előadás igen kéri a nagy tudományú, komoly történetíró munkájának többi szövegéből s különben is több vonás elárulja benne a naiv-éposznak két jellemző sajátosságát, ú. m. a reszletező eljárást és a hasonló, vagy éppen azonos gondolatok és kifejezések gyakori ismétlődését; — minélfogva azt hiszem, hogy Resideddin munkájában ez a szöveg nem egyéb, mint a Kara khánról és Oguz khánról szóló, valósággal létezett történeti mondák és *uzanok* késői visszhangja.

Ezeken kívül van némi homályos emlékezés másféle mondákról, regékről, vagy mesékről (*irtegi* néven) és énekekről, dalokról, vagy költeményekről is (*varszaki* néven), a melyek szintén a legrégebb korból datálódnak s állítólag az újabb ideig fenmaradtak volna a Thien-Sán hegység környékén tanyázó nomádoknál, mint ősrégi szerzemények másolatai uigur betűkkel írva.**)

De e prózai és verses népköltészeti termékekről nem tudunk bővebben s határozott alakban.

Ellenben határozott tudomásunk van arról, hogy a közép-ázsiai törököknél ebben a most tárgyalt első korszakban a népköltészetten kívül művelték az irodalomnak egy másik ágát is, neve-

*) A *bécsi* cs. és kir. udv. könyvtár kézirati példányában a 13. és 14-ik lapokon.

**) Vámbéry: *Ögataische Sprachstudien* 29. lapján.

zetesen már ekkor volt *történetírásuk*. A nagy tudományú *Resid-eddin* persa történetíró — a ki a 14. század első tizedében írta «Dsāmi-et-teváríkh» című, több kötetre terjedő munkáját bámulatra méltó apparatussal — többszörösen és nyomatékosan állítja, hogy az *oguz, turkomán és szeldsuk* nevű törzseknek már régóta voltak írásba foglalt történeti feljegyzéseik, *történeti könyveik*. Azok külön-külön több részletben megvoltak a Dsingizidák állami levéltárában és a különböző török törzsek írástudóinak hirtokáiban. E történeti könyveket ő nem csak látta és felhasználta, a mennyiben az említett népek történeteit egészen úgy adja elő, a mint azokban írva találta, hanem — mint ismételt is mondja — fölvette őket nagy munkája Függelékébe és ott közli. De, fájdalom! az a rendkívül értékes Függelék nem maradt reánk s így az említett történeti könyvek tartalmából csak azt a keveset van módunkban ismerni, a mit munkája elején olvashatunk a törökség legrégebb történetéről, a török és mongol nép különválásáról, majd az ősi törökség különböző ágairól, ú. m. az *ujgur, oguz, türkmén, kangli, kipcsak, karlik, kalads* és *agacseri* nevű török népekről.

A második időszakra, vagyis az *iszlám korára* fordítva figyelmünket, úgy találjuk, hogy a khárezmí sáhok idejében és országában az irodalomnak több ágát művelték török nyelven. Fenmaradt ugyanis az emléke annak, hogy itt a 12. században a népköltészetten kívül akadtak művelői a műköltészetnek is, úgy hogy Khiva már ebben az időben híres volt nem csak zenészeiről és énekeseiről, hanem költőiről és költőnőiről is;¹⁾ továbbá annak, hogy voltak nagyobb *elbeszélő költemények*, melyek a khárezmí sáhokat dicsőítették és másnemű *költemények*, valamint több rendbéli *fordítások is persából*.²⁾

A közép-ázsiai török irodalomnak tudtunkkal *legelső terméke*, a mely korunkig fenmaradt, egy névtelen szerzőnek terjedelmes történeti munkája az 1155. évből, mely a Khoraszánból való *Abu Muszlim* életét és harezait beszéli el mesés és regényes színezettel, úgy hogy inkább történeti regénynek lehetne mondani.³⁾ E munka

¹⁾ Vámbéry: Vázlatok Közép-Ázsiából 292. l.

²⁾ Vámbéry: Čag. Sprachstudien 30. l. és Vázlatok 300. l.

³⁾ L. «Török nyelvemlékek a XIV. század végéig» című értekezés 14. lapján. (Értek. a nyelv- és széptud. köréből XVIII. köt. 7. szám.)

khivai török dialectuson van írva s a khivai khánságban ma is a legelterjedtebb és legszivesebben olvasott könyvek közé tartozik. Abu Muszlim volt az, a ki az Omejjádok megbuktatásával 749-ben az Abbászidákat juttatta a khalifaság trónjára, a kiknek uralkodása alatt aztán ő Khoraszán tartományának helytartója lön. Rövid idő alatt meg tudta nyerni a maga részére Khárezm és Transoxania török lakosságát, úgy hogy harezosait túlnyomó részben e közép-ázsiai törökökből toborzotta, a kik nagyon ragaszkodtak hozzája, lelkesültek érte s valami emberfölötti lényt láttak benne. Ebből a körülményből érthető, hogy ez a róla szóló munka is — idegen létére — szinte nemzeti hősnek tünteti fel. Különös előszeretettel beszéli el harezait, melyeket főhadiszállásáról, Mervből, kiindulva a szomszédos síita persák ellen vívott, még pedig kiváltképpen khivai törökökkel; sok helyen magasztalja erejét, bámulatos vitézségét és igazságszeretetét; s végre — a történelmi tudástól eltérően — azt mondja, hogy Merv közelében egy dombon (melyet ma is Abu Muszlim tepeszi-nek neveznek) halt meg hirtelen halállal.* — Abu Muszlim rendkívül népszerű voltát a régi közép-ázsiai törökségnél, bizonyítja az a körülmény, hogy az özbegek és turkománok még ma is a legnagyobb tisztelettel emlegetik a nevét, mutogatják ama helyeket, a hol sátora állott, a hol harezolt

* Abu Muszlimról a persa és oszmán-török irodalomban is ismerünk többé-kevésbé hasonló tartalmú történeti regényeket. Ilyen pl. a *Kisza-i-Abu Muszlim*, khoraszáni persa nyelven, névtelen szerzőtől. Keletkezése korát nem tudjuk, de már igen régi idő óta a legnépszerűbb könyv Bekharában is. Ennek előadása szerint Abu Muszlim — miután apja csatában elesett — négy éves korában került Mahánba (Merv közelében) anyjával. 15 éves korában megtudván anyja elbeszéléséből apjának hősi tetteit és tragikus végét, széken fölülkesül, bosszút esküszik és elmegy apja barátjához, Hurdekhez, Mervbe, a ki Abu Muszlimnak ajánlókózza azt a rendkívül nehéz esatabárdot, a mely apjától maradt emlékül. Ekkor aztán Abu Muszlim megkezdi a harezait (Journal Asiatique 1862, V. série, tome XX, a 93—96. lapokon). — Ilyen az oszmán-török irodalomban a *Kisza-i-Abu Muszlim*, a melynek előszava szerint e munkának eredetijét *Abu Táhír Tücsi* írta a gaznevidi *Mahmud* szultán kérésére, a ki 998—1030. közt uralkodott s a kinek idejében élte a persa költészet az első virágkorát. E munkának egy példánya (folio alakban 374 levél) megvan a *bécsi* cs. és kir. udv. könyvtárban A. F. 7. szám alatt. — Egy másik, verses feldolgozása pedig *Kitáb-i-Abu Muszlim* címen három kötetben megjelent Konstantinápolyban 1290 = 1873-ban.

és csodadolgokat vitt véghez. Sőt ezen a történeti munkán kívül még más irodalmi alkotások is megőrizték emlékét; mert tudunk több *regéről*, melyek a csodatetteit és vitézségét Ali khalifáéhoz hasonlítják; és tudunk *historiás énekekről*, melyekben Rusztemhez hasonló hősnek van feltüntetve, a ki a hitetlen persák ellen küzd.¹⁾

Az első, vagyis legrégebb korszakból még egy irodalmi terméket tudunk felmutatni a felsoroltakon kívül s ez azért nevezetes, hogy a legelső irodalmi emlék Közép Ázsiából, a melyet eredeti szövegében ismerhetünk, minthogy Európában is van két példánya kéziratban (egyik Drezdában, másik Berlinben).²⁾ Ez a munka egy *Ali* nevű szerzőnek *Juszuf és Zulejka* című, nagy terjedelmű elbeszélő költeménye az 1233. évből, a mely Jákób fiának, Józsefnek élettörténetét és Putifár feleségével való ismeretes szerelmi kalandját mondja el, attól kezdve, hogy Józsefet a testvérei kútba vetették és egy egyiptomi kereskedő, névszerint Malik bin Dugar, megveszi tőlük. A szerző — mint az epilógusban maga bevallja — arab és persa nyelvű források után írta költeményét, azért, hogy ezt a történetet ilyen módon könnyen megismerhessék (t. i. azok is, a kik *török* nyelven beszélnek); s bizonyára ismerte és felhasználta Firdúszinak hasonló című és tárgyú eposzát is, a mely az első feldolgozása volt e tárgynak a persa irodalomban. — Az egész költemény 24 énekre oszlik és négy sor alkot egy-egy versszakot, még pedig olyanformán, hogy az első három sor közösen rímel, a negyedik sor pedig mindig az *indi* határozószón (= tehát, hát, ime) végződik. Versformája még nem az idegen (arab és persa) időmértékes forma, hanem az eredeti török verselési mód, a mennyiben egy-egy sor három ütemre oszlik s mindegyik ütem négy szótagból áll.³⁾ — vagyis éppen abban a versmértékben van írva, mint a magyar költészetben az ilyenek:

¹⁾ Vámbéry: *Čagat. Sprachstud.* 30. és 37, Bokhara története I. 46—48, Vázlatok 300. lap.

²⁾ E kéziratokat ismertette s a költeményből egy részletet kiadott Th. Houtsma a ZDMG. 43. kötetében (1889. évf.) a 69—98. lapokon «Ein alttürkisches Gedicht» czímen.

³⁾ Például:

Andin songra | bu makuna | jine kelgil,
Ol oglanni | kem bahaja | satun algil.

Áldjon meg a | mindeneknek | alkotója,

vagy:

Még ne mondja | komámasszony | az uramnak
Hogy eladtam | a kakasom | a zsidónak . . .

Csakhogy ez a ritmus elég gyakran meg van zavarva; mert többször találunk a sorokban 11 szótagot 4+3+4 felosztással, máskor pedig a szó nem végződik a metszet helyén s ez rendszeren az első és második ütem között történik, míg a harmadik ütem mindig helyes. De ez a szabálytalanság talán inkább csak a másolók gondatlanságának tulajdonítható; mert hiszen a drezdai és berlini kéziratok szövegei igen gyakran eltérnek egymástól s gyakran tapasztaljuk, hogy az ilyen eltérő helyeken a verssorok az egyik kéziratban több, a másikban kevesebb szótagból állanak. Egyébiránt Fleischer elég találóan jellemezte ezt a költeményt: «*Oratio rudis est et infantiam poeseos turcicae sapit*.*» — Még azért is nevezetes ez a költemény, hogy benne már az *iszlám* szelleme, a *mohammedán* világnézet és gondolkozás jut kifejezésre irodalmilag, egyebek közt azáltal is, hogy a szerző Józsefet és családját igazhivő mohammedánnak tünteti fel s szembeállítja a hitetlenekkel.

Ezt a költeményt — noha 1233-ban íratott — már csak azért is az első korszak irodalmi termékei közé kellett számítanunk, mert hiszen még azon a török nyelven van írva, melyet a mongol hódítás és a keletről jött új török népség megtelepedése

(Azután ismét jőjj érre a holyro
S azt az ifjút vásárold meg olesó áron.)
Kuju iere kovalarin | nuzul kildü,
Jusuf anda | bakib anı | görer imdi,
(A kútba leboesátották vödreiket,
József akkor fölpillantván, meglátta azt.)
Jegrek ol dur, | revä körgil | satilmakı,
Kardašlarnıng | žefasından | kurtımakı
(Jobb lesz beleegyezned az eladatásba,
Hogy a testvérek kegyetlenségétől megszabadulj.)

*) Lásd ZDMG. 43. köt. 70. lapon. Fleischer még ezt is mondja róla: «Versus aut *nulla*, aut liberrimo *metro* decurrere videntur». Természetesen, mert ő, valamint Houtsma is a vers metrumán csakis időmértékes formát értenek, nem tudván a magyar és török *hangsúlyos* verselésről. Ezért nem tudtak benne versmértéket fölfedezni.

előtt beszéltek volt Közép-Ázsiában; vagyis ennek a nyelve még nem az a csagatáj-török nyelv, a melyet legelőször Rabgūzi művében találunk a 14. század kezdetén.*) *Ali* tehát — a kit egyébiránt bővebben nem ismerünk és lakóhelyét sem tudjuk meghatározni — jogosan az *első* korszak írói közé tartozik.

IV.

2. *A csagatáj korszak* (1220—1500.).

A törökség megerősödése és nagyobb térfoglalása Közép-Ázsiában, sőt felülkerekedése politikai és társadalmi téren, voltaképpen a mongol hódítással kezdődik. Dsingiz khán hadainak romboló és öldöklő dühe nagyon megapasztotta a közép-ázsiai városoknak iráni eredetű öslakosságát; e helyett azonban keletről és északkeletről jött új török népelemek járultak Közép-Ázsia régi török lakosságához és annak számát jelentékenyen növelték. E fajokonok rövid idő alatt nagy, egységes nemzetté olvadtak össze és csakhamar állást foglaltak nem csupán az iráni eredetű lakossággal, hanem valamivel későbbben az uralkodó mongol elemmel szemben is. Úgy hogy már a 14. század első felében, még inkább a közepén, mikor a Csagatájidák hatalma lehanyatló félben volt, a törökség több helyen magához ragadta a hatalmat, mind több téren igyekezett érvényesülni s a befolyása már ebben az időben olyan nagy volt, hogy a mongol nyelvet még maguk, a Csagatáj-házból való utolsó fejedelmek és környezetük is alig értették, hanem helyette a törököt használták udvari és hivatalos nyelvvül is. Végre a 14. század második felében a hódító Timur valódi és teljes *vezérszerephez* juttatta a törökséget Közép-Ázsiában, uralomra emelte a török nyelvet minden téren és megvetette az alapját annak, hogy utódai alatt az irodalomnak minden ágában és fokán érvényesült a török nyelv, vagyis előkészítette az utat a török nemzeti irodalom megteremtéséhez.

A Timur házából származott fejedelmek uralkodása a 15.

*) A *Juszuf és Zulejka* török nyelvét illetőleg l. bővebben „Török nyelvműlékek a XIV. század végéig” cz. munkámat (Érték. a nyelv- és széptud. köréből XVIII. köt. 7. szám) a 14—16. lapokon.

században a közép-ázsiai török népnek igazi nagyhatalmi állását, a török nyelvnek tökéletes uralmát és érvényesülését, a kultura teljes virágzását és az irodalomnak aranykorát jelenti. A Timuridák nemcsak éppen a legbuzgóbb pártolói és gyámolítói valának a tudománynak, irodalomnak és művészetnek, a mennyiben részint heráti, részint szamarkandi udvarokba gyűjtötték és gazdagon jutalmazták koruknak majdnem minden tudósát, íróját és művészt; hanem ők maguk is munkába álltak, sőt jó példával jártak elől, úgy hogy közülök sokan mivelték a tudománynak, irodalomnak, vagy művészetnek valamelyik, vagy néha többféle ágát. Ilyen körülmények közt aztán nem csoda, ha a Timuridák kora olyan *magas fokú kulturát* mutat fel Közép-Ázsiában, a milyenek párját alig találjuk a mohammedán vallású népeknél; a tudománynak, irodalomnak és művészetnek *egyszerre olyan soknemű irányban* való virágzását pedig — mint a heráti és szamarkandi udvarokban — az iszlámnak egyetlen egy országában sem láthatjuk.

Ebben a második korszakban azt tapasztaljuk, hogy az *iszlám* vallása már teljesen megerősödött a közép-ázsiai törökségnél, annak szelleme egészen áthatotta a népnek minden rétegét s általalkította világnézetét, gondolkozását, egyszóval a közép-ázsiai török immár tökéletes mohammedánná vált. — Másrészt pedig a *persa műveltség* most már nem csupán az uralkodóház és a legfelső osztály szűk körére szorítkozik, mint az előbbi korszakban, hanem úgy szólván általánososan elterjedt, a török lakosságnak nagy része magába szívta és elsajátította. Ennek következtében a közép-ázsiai törökség zöméből — különösen a Timuridák korában — egy művelt osztály vált ki, a melyet képzettsége, észjárása, felfogása és izlése eléggé élesen megkülönböztetett a persa kulturától át nem hatott alsó néposztálytól; s a melynek érvényesülése szellemi téren, azt eredményezte, hogy Közép-Ázsiában a műveltség többé nem csak persa volt, hanem török is, a mennyiben most már török nemzetiségű emberek által és török nyelven is kifejezésre jutott.

Ez a most említett három mozzanat, t. i. a török népelem *vezérszerepe* a politikában és társadalmi életben, az *iszlámnak* megerősödött volta és az elsajátított *persa műveltség*, adja meg a jellegét a középzásiai török irodalomnak ebben a második korszakban. Ugyanis most már nem csupán a népköltészetnek s általában a

népirodalomnak és népies irodalomnak, hanem a műveltek irodalmának s a tudománynak nyelve is a török, vagy közösen a török és persa. Még a legműveltebb osztály s az uralkodó család tagjai is egyenlő jogban részesítik a török nyelvet a persával; mert felváltva hol egyiken, hol másikon írják munkáikat. Sőt némely kiváló egyénnel az erős nemzeti érzés még arra is kísérletet tétet, hogy a persa nyelv végleges kiszorításával kizárólag a török nyelvet tegye irodalmi nyelvvé (mint Neváji példájából látjuk), de ez természetesen nem sikerül. — Azonban ez a török irodalom most már egészen mohammedán jellegű s ennek megfelelően az irodalmi termékek túlnyomó részének tárgya az iszlám világból van véve és csak kisebb része török nemzeti vonatkozású. E mohammedán jellegű és tárgyú művek megalkotásánál és kidolgozásánál pedig a legtöbb esetben a persa irodalom remekei szolgálnak mintául a török íróknak, még a legnagyobbak, t. i. Nevájinak is; a kisebb tehetségek szinte akaratlanul is a persa írókat utánozzák, vagy azok szerzeményeit fordítják, legjobb esetben átdolgozzák. Röviden és általánosságban tehát úgy jellemezhetjük a közép-ázsiai török irodalomnak második korszakát, hogy a szellemi termékeiben mohammedán világnézet persa formában és izlésben török nyelven jut kifejezésre.

Áttérve már most eme kor irodalmának részletes ismertetésére, mindenekelőtt két időszakot kell megkülönböztetnünk három századra terjedő tartományban, ú. m. a Csagatájidák uralkodásának korát a 13. és 14. században s a Timuridák dicső korát a 15. században. Az első időszak — mint az imént mondottakból is kitűnik — előkészület volt a kultúra ama legmagasabb fokának és az irodalom aranykorának megteremtéséhez, melyet a második időszakban találunk.

Az első török író, kit a Csagatájidák uralkodása idejében névszerint ismerünk, *Nászir Rabgüzi*, vagy *Nászir-eddin Rabgüzi*, teljes nevén *Ribat-Oguzluk Burhān Oglī Kāzi Nászir*. Ribāt, vagy Rabāt-Oguz nevű helységben született, vagy lakott s ettől vette írói nevét a *Rabgüzi*t. Életéből még csak annyit tudunk, a mennyit ő maga mond mindjárt említendő munkája bevezetésében, hogy t. i. az 1309. évben egy mongol származású, de az iszlámra áttért bégnek, a még akkor fiatal Nászir-eddin Tukbuga bégnek szolgálatába lépett és ennek megbízásából írta a prófétákról szóló munkáját 710 =

1310-ben. Ez a bég bizonyára nem más, mint az az Emir Tukbuga, a kit valamivel későbbben Ibn Batuta arab utazó említ mint Alaeddin Tarma Sirin csagatájida fejedelem (megh. 1327) náibját, vagyis helytartóját, abból az alkalomból, midőn a Nakhseb melletti táborban találkozott vele.

Rabgüzi vallásos tárgyú s nagy terjedelmű munkája a *Kiszász-ül-enbija* (a próféták legendái), mely a mohammedán tradícióban élő nagy számú próféták esodálatos és különös legendáinak gazdag tárháza. A tárgyalt próféták közül nevezetesebbek: Ádám, Káin, Ábel, Seth, Idrisz, Noé, Hud, Szálih, Ábrahám, Iszmail, Izsák, Lót, Jákob, József, Mózes, Dávid, Salamon, Jónás, Iliász, Zakariás, János, Mária, Jézus (= Isza pejgamber), Zulkarnejn, Mohammed, Abu Bekr, Omar, Oszmán, Ali, Haszán és Huszejn. Ez a *Kiszász-ül-enbija* főleg azért érdekes és nevezetes, hogy tulajdonképpen ez a legelső terméke annak az irodalomnak s legelső emléke annak a török nyelvnek, a melyet *csagatáj*nak neveztek és nevezünk.* A szövege váltakozva prózában és versben van írva. A mi a verseit illeti, ezeknek egy részében az eredeti török, t. i. hangsúlyos verseléssel találkozunk. Ugyanis több versében négy ütem alkot egy-egy sort 4+4+4+3 szótaggal, olyanformán, hogy a fűmetszet mindig a 8-ik szótag után van, éppen úgy, mint a vele azonos magyar versformánál látjuk. Pl.

Din, šeriat | rājetini || jašī kılgan | Mustafa,

Küfr ve zulmet | tuglarini || jirge öalgan | Mustafa!

(A vallás és isteni törvény lobogóját magásra eroelő Musztafa,
A hitetlenség és sötétség zászlóját földre tipró Musztafa!),

vagy:

Hem ibadet | kılganini || iki alem | tanglajor,

Uemag iere | kirdi, kaldı, || bu kün anda | niklajor.

(Álázatos kegyességét a két világ esodálja,
A paradicsomba ment, ott maradt s ma is ott élvezi a boldogságot.)

*) Rabgüzinak e munkáját kiadta *Ilminski* Miklós Kazánban 1859-ben. Egy kézirati példánya van a British Museum könyvtárában, a mely valószínűleg a 15. századból eredő másolat (*Rieu* katalogusa 269—273.). Sejkh Szulejmán is többször idéz belőle a csagatáj szótárában.

Végre az epilógus utolsó versében:

Kün togardîn | kün batarga || kaški tigse | sözlerim!
İstikendin | du'â koldum || meskin Nâsir | Rabgüâi.

(Vajha napkelettől napnyugotig elhallatszanék szavam!
Az ezt meghallóktól áldást kérek, én szegény Nászir Rabgüzi.)

Ugyanaz a ritmus, mely eme magyar verssorokban:

Beteg vagyok, | fáj a szívem, || nem sokáig | élek én.
A síromra, | sírhalmomra || nefelejtset | fonjatok.
Tied vagyok, | az maradok || koporsóm bé- | zártáig, stb.

Rabgüzival majdnem egy időben élt egy, akkoriban hírneves költő, a kit azonban csak a származási helyéről vett írói nevén ismerünk. Ez *Khārezmī*, a ki sok persa és török költeményt, leginkább gazeléket, írt. Fennmaradt egy hosszabb, *Mohabbet-nāme* (barátság, vagy szerelem könyve) című költeménye, a mely tizenegy szerelmes levelet tartalmaz mesznevi-formában, vagyis párosan rímelő sorokban.*) E költeménynek — melyet 1353-ban írt — a bevezetésében leírja első találkozását a Kungrát törzsből való hatalmas Mohammed Khodsa béggel, a kit Deāni Beg kipesáki fejedelem (Özbec khán fia és utóda 1341—1357) főfő támaszának nevez s a ki felszólítja őt, hogy írjon egy könyvet az ő nevére török nyelven. — Említésre méltó, hogy *Khārezmī*nek ezt a költeményét többen utánozván, a következő században is mivelték eme költői műfajt, t. i. szerelmi költemények írását levelek alakjában (pl. az alább említendő Szidi Ahmed Mirza és Mevlāna Juszuf Emiri).

Ugyancsak a 14. században élt és működött az irodalom terén *Khodsa Ahmed Jaszavi*, a ki — mint különben neve is mutatja — a Szir-Derja (Jaxartes) jobb partján, Szavran város közelében volt ősrégi *Jaszī* városában született, a melynek neve ma Hazreti-Turkesztán.**) Mint egyik versében ő maga írja, 20 éves korában lépett be a Bahaeddin Mohammed (megh. 1389-ben) által alapított *nakis-*

* Megvan a British Museum könyvtárában (Rieu katalogusa 290. l.).

** A *Sejbaniname* egyik helyén ugyanis ezt olvassuk: «Turkistān, jani kim Jassī» (Turkesztán, azaz Jaszī. Vámbéry kiadásának 444. lapján). Továbbá *Schuyler* angol utazó «Turkistan» című útleírásában (I. 70.) ezt mondja: «Turkistan, or Yassy, as it was then [t. i. 1397-ben] called».

bendi szerzetbe; a mely szerzetes rendnek később sejkije, vagyis főnöke lön.¹⁾ Ebben a városban élt, ott van eltemetve és sírja fölé Timur 1397-ben egy pompás dsámit építtetett.²⁾ Kegyes életével és vallásos, meg morális irányú munkáival rendkívüli tiszteletet szerzett magának egész Közép-Ázsia török népeinél, a kik szellemi vezetőjüknek ismerték el, sőt szentnek tekintették. Ez a vallásos tisztelet még ma is él iránta, úgy hogy a Turkesztán városában eltemetett mohammedán szentek között ő részesül a legnagyobb tiszteletben; a kazak-kirgizek nem is igen zárándokolnak Mekkába, hanem csak az ő sírához, mert ezt egyenlő értékű vallásos eselekedetnek tartják a kába meglátogatásával; sőt a közelben tanyázó gazdagabb kirgizek holttestét elszállítják Turkesztánba és Khodsa Ahmed Jaszavi sírja közelében temetik el, hogy a legszentebb helyen nyugodjanak.³⁾

Vallásos, erkölcsi és életfilozofiai tartalmú költeményei *Hikmet*, vagy *Divān-i-Hikmet* címen maradtak fenn és e könyvét az özbegek és kirgizek még ma is nem csak szorgalmasan olvassatják, hanem a koránál egy rangra helyezik. Költeményei reánk nézve inkább a *külatlak* szempontjából érdekesekek, a mennyiben jórészt nem idegen (arab-persa) időmértékes, hanem török nemzeti versformákban vannak írva, úgy hogy egy-egy sort három, vagy négy hangsúlyos ütem alkot az ütembeli szótagok számának különféle változatával. A leggyakrabban előforduló versalakok nála a következők: a) 4+4+4 szótagú ütemekkel:

On bir jaśda | rahmet derja | tolub taštī,
Allah! didim | sejtün lain | jīrak kačti.

(Tizenegy éves koromban a könyvrület tengere kiáradt,
Allah! kiálték s az átkozott sátán mossze futott.)

Jaśım jitti | jigirmege. | ötti makam,
Be-hamd Allah! | pır yidmetin | kıldım temam.

(Korom a 20-hoz ért s megváltozott a helyzet:
Hála istennek! a főnök szolgálatába léptem.)

¹⁾ *Tešahat-i-ajn-ul-hajāt* (nakisbendi szerzet főnökeinek életrajzai) Konstantinápoly 1236 = 1821. Továbbá Hammer: *Geschichte des Osm.* Reiches I. 5. lap.

²⁾ Hammer id. m. I. 285. és *Ahmed* efendi: *Musavver Türkistān tāriḫ* ve şābetnāmesi. Istanbul 1294 = 1877, a 93. lapon.

³⁾ Dubeux et Valmont: *Tartarie etc.* Paris 1848, a 113, 127. és 136. lapokon.

b) 4+3+4+3 ütemű sorok, melyekben a 7-ik szótag után főmetszet következik:

O jan, bu jan | jügürdi, || ol jigitni | süerdi,
Hiç niâne | tapmadî, || hajran bolup | kalidî ja.

(Érre-arra futkosott, azt az ifjút hajszolta,
Semmi nyomát nem találta s egészen magán kívül lett bámulatában.)

zatunî söz | bašladî, || iki közî | jašladî,
Imdi sanga | men bu dem || bir söz ejtej, | didi ja.

(Felesége beszélni kezdett, két szeme könyezett,
Most én neked egy szót szólnék, mondotta.)

c) 4+3+4 szótagú ütemek:

Derjaga taš | atmagin, | bašib kiter,
Uzakka kiz | virmegin, | ašib kiter.

(Ne dobj követ a folyóba, elmerül,
Ne add messze a lányodat, téged is elvisz.)

d) 4+4+3 szótagú felosztással, a milyen a magyar népdaloknak egyik legkedveltebb versformája is:

Sahar vaktî | gâfil bobnang, | jaranlar!
(Kora reggel ébredjetek, társaim!)*

Még két olyan irodalmi terméket, még pedig *történeti* munkát tudunk felmutatni, melyeket minden valószínűség szerint az első időszakban s talán már az első Csagatájidák uralkodása alatt irtak, de a szerzőiket nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a khivai khánságból valóknak kellett lenniök.

Egyik a *Tārikk-i-Ürgends*, vagyis Ürgendsnek, a régi Khárezm tartomány és a későbbi khivai khánság egykori fővárosának története. Azonban a munka nem csupán a történetét beszéli el e városnak, hanem részletes leírást is ad róla, felsorolja és megismerteti a mecseteit, iskoláit, fürdőit, palotáit, a benne levő sírokat; sőt ama mohammedán szentek és tudósok életrajzeit is megtaláljuk

*) Khodsa Ahmed Jaszavi *Hikmet*-jéből legelőször Vámbéry közölt egy részletet (összesen 140 sor) a *Óg.* Sprachstudienben (115—123. l.), majd Sejkh Szulejmán vett föl belőle a csagatáj szótárába sok példaidézetet, 61 különböző szónál idézvéen összesen 168 sort.

benne, a kik a mongol hódítás előtt, az ú. n. khárezmi sáhok uralkodása korában, Ürgendsben s általában Khárezm tartományában éltek. Mivel Dsingiz khán hadainak beutése Közép-Ázsiába, illetőleg Khárezm tartományába és kegyetlen pusztítása egészen szemléltető élénkséggel és megragadó színezéssel van benne előadva, nagyon hihető, hogy e történelmi munka valamely szemtanu, vagy legalább kortárs tollából származik.*) Ha ez a vélemény helyes, úgy a *Tārikk-i-Ürgends*-et a 13. század első felében, vagy legkésőbb a közepén irták.

Másik a *Khárezm-sah* című munka, azaz Mohammed Kutbeddin fejedelem története, a ki 1199-től 1220-ig uralkodott és voltaképpen utolsó az ú. n. khárezmi sáhok dinasztiájában. A névtelen szerző részletesen elbeszéli a khivai fejedelem háborúit, melyeket a szomszéd tartományok ellen viselt, azután a mongolok előnyomulását, Kutbeddin sah ellentálló kísérleteit, majd folytonos hátrálását Khoraszán felé és menekülését a mongolok elől egészen haláláig, a mely a Káspitenger egyik szigetén érte utól a legnagyobb szegénységben és elhagyott állapotban.**)

Elérkeztünk a *Timuridák* uralkodása idejéhez, a 15. századhoz, melyet méltán nevezhetünk a *közép-ázsiai török irodalom aranykorának*.

Említettem már röviden, hogy milyen és mekkora részük volt a Timuridáknak az irodalom pártolásában és művelésében, most ismerkedjünk meg közelebről ebbeli érdemeikkel. A Timuridák házából *tizenkét* fejedelmet ismerünk, a kik az irodalomnak egyik, vagy másik, vagy éppen többféle ágát is művelték török nyelven. E korszak tárgyalása alkalmával tehát először ezeket a fejedelmi írókat és működésüket mutatom be egy csoportban s majd azután szólok a más rendbeli írókról.

E fejedelmi írók között időrendben első maga a hódító *Timur* (uralk. 1369—1405), kinek tollából egy nagy terjedelmű és rendkívül becses munka származik, a mely önéletrajzát, emlékiratait és fejedelmi rendeleteit, intézkedéseit foglalja magában s tartalma a születésétől, vagyis 1336-tól az 1375. évig terjed. E nagy munkának csagatáj-török nyelven írott eredeti szövege nem maradt reánk,

*) Lásd Vámbéry: *Ógat*, Sprachstudien 38. l.

***) Ugyanott a 37. lapon.

hanem csak persa fordítása *Abu Talib Huszejni-től Melfüzüt-i-Timuri* (Timur mondásai) czimen. Bizonyos azonban, hogy Timur törökül írta meg: mert maga a fordító mondja, hogy e munkát «türk nyelvből» fordította; s e vallomását még inkább megerősíti az az eljárása, hogy persa nyelvű fordításában több verset és kifejezést meghagyott a csagatáj-török nyelvű eredeti szövegből. A munkának egyik része, a mely a birodalom administratiojára, a közbiztonságra, adózásra, a hadsereg szervezetére és a hadviselésre stb. vonatkozó rendeleteket, törvényeket tartalmazza, *Tüzükät-i-Timur* (T. rendeletei, vagy törvényei) czimen külön is, önálló munka gyanánt, közkézen forgott Keleten már régóta. Az egész *Melfüzüt* Európában is ismeretes már jó idő óta angol, a *Tüzükät* pedig angol és francia fordításban.*)

Timurnak egyik fia és utóda, *Sáhrukh Mirza* (élt 1378—1447), kinek udvara Herátban volt, mint olyan ismeretes, a ki nem csak pártolta a költészetet és költőket, hanem ő maga is költői természetű és tehetségű ember volt. Mint Nevájitól tudjuk, rendszeresen ugyan nem foglalkozott a költészet mivélésével, de azért írt több kisebb, szerelmi, vagy más tárgyú *költevényeket* részint török, részint persa nyelven. Szerelmi verseit nejéhez, Gevher Sád-hoz, intézte. Neváji, a legnagyobb csagatáj költő, diesérőleg emlékezik meg Sáhrukh Mirzáról, mint költőről, kiemeli a verselésben való ügyességét s költeményeit csinosaknak, sőt szépeknek itéli. A *Medsälisz-un-nefäisz* 7. fejezetében idéz tőle egy négysoros verset (ü. n. *tojuk*), mely még az ő korában is (1490) nagyon ismeretes volt.**)

Több időt szentelt a költészetnek Timur egyik unokája,

*) Az egész *Melfüzüt*ot angolúl kiadta Charles Stewart, London 1830, a *Tüzükät*ot persa szöveggel és angol fordítással Davy és White, Oxford 1783, francia fordításban pedig Longlet, Paris 1787-ben.

***) E vers szövege a következő:

Ir kerek örtense, jansa jalına,
Jaraib jatsa atünig jalına.
It ölümi birle ölsün ol kişi,
Ir atanib düşmenige jalına

(A hősnek hevülnie, lángolnia kell a csatában,
Ha megsebesül, a lova sörénye legyen párnája,
Kutya módjára haljon meg az az ember,
A ki hősnek mondva magát, ellenségének könyörög.)

Miránsáh fia, a szelid és ábrándozó természetű s költői hajlamú *Szultán Khalil Mirza*, a ki nagyapja halála után 1405-ben lépett Transoxania trónjára. Szamarkandi udvarában maga köré gyűjtötte a tudósokat és költőket, de nem sokáig lehetett társaságukban, mert ellenségei megfosztották trónjától és fogságba vetették. Kiszabadulása után kevés idő múlva meghalt 1409, vagy 1411-ben, kb. 26 éves korában. Annyira szenvedélyes verselő volt, hogy mikor ellenségei egymásután lázadtak fel s hatalmukba ejtettek néhány tartományt, ő csak a költészetben találván gyönyörűségét, szerelmes költeményeket (gazeléket) írt nejéhez Sád-i-Mulk-hez; később pedig fogságában bánatos dalokban adott kifejezést fájdalmának. Költeményeiből egy egész *diván* (versgyűjtemény) telt ki, melynek megjelenése alkalmával egyik udvari költője, Khodsa Iszmetullah Bokhári, egy diesőtő költeményt (kaszide) írt ennek magasztalására.¹⁾

Testvére, *Szejd*, vagy *Szidi Ahmed Mirza*, szintén költő volt, még pedig jobb hirnevű és ismertebb költő, egyszersmind termékenyebb is, mint a fiatalon elhalt Khalil Mirza. Írt *gazeléket* és *mesznevit* úgy török, mint persa nyelven. Gazeljei egy *divánban* gyűjtettek össze, mesznevi-költeménye pedig *Letäfet-näme* czimtel visel.²⁾ Ezekon kívül fenmaradt egy erotikus költeménye 1435-ből *Teasşuk-näme* czimen, mesznevi-formában. Tartalma tíz szerelmes levél, melyeknek mindenike egy-egy gazellel végződik.³⁾

Timur második fiának, Omar Sejkhnnek, egyik fia, *Szultán Iszkender Mirza* hasonlóképpen kedvelte a költészetet s ő maga is írt *költeményeket* török nyelven, melyekből Neváji és a csagatáj szótárak (Abuska, Behdset-ül-lugat) idéznek néhány sort. S e költemények török nemzeti versformában vannak írva, még pedig egyik vers 4+4+3, a másik 4+4+2 szótagú ütemekkel.⁴⁾ Hét,

¹⁾ L. Neváji: *Medsälisz-un-nefäisz*, 7. fejezet, és Vámbéry: *Bokhara története* II. 2—7. lapokon.

²⁾ Neváji id. m. 7. fejezet.

³⁾ Ez megvan a British Museum könyvtárában (Rieu katalogusa 289. l.).

⁴⁾ Neváji ezt a versét (*tojuk*) idézi:

Tołun ajga | nisbet irdim | jarumı,
Ol-xižäletdin kim oldı | jarumı.
Tar müjüngnig | zekiätin | min birej
Ja Misirni, | ja Halebni, | ja Rümı.

vagy nyolcz évig a persiai Farsz tartományának kormányzója volt nagybátyja, Sáhrukh Mirza uralkodása alatt. Meghalt 1424-ben, saját testvérétől, Rusztem Mirzától, kivégeztetve.

Európában is nagyon ismeretes és tiszteletben álló volt Timur unokájának s a főntebb említett Sáhrukh Mirza fiának, *Ulug bég Mehemed Turgajnak* (szül. 1394) a neve úgy a tudományok pártolása és művelése, mint nagyszerű építkezései miatt. 1425-től fogva Transoxania fejedelme, illetőleg apjának helytartója volt s hosszú uralkodása Transoxania fénykorának nevezhető. Nem csak a legbuzgóbban pártolta a tudományokat és művészeteket, samarkandi udvarába gyűjtve mindenfelől korának legjelesebb tudósait és művészeit, hanem ő maga is tökéletesen képzett tudós volt több szakban, különösen a matematikában és csillagászatban. A samarkandi híres csillagvizsgáló és csillagászati táblái (1437-ből) általánosan ismeretesek. — A mi egyenesen irodalmi működését illeti, egy nagy történeti munkát írt *Tārikh-i-arbat ulusz* (a négy törzs története) czímen, melyben annak a négy leghatalmasabb török törzsnek a történetét adja elő, a melyek legnagyobb szerepet játszottak Közép-Ázsiában, t. i. az *arlat, berlász, tarkhán és szoiduz* törzsek.*) E munkája hiteles kútfő volt a későbbi történetíróknak, a kik ezt felhasználták és idézték, így a többek között Khondemir is. Maga a munka azonban persa nyelvű s a szerző csupán az előszót írta esagatáj-török nyelven.**) De a száraz tudományokkal való foglalkozás sem ölte ki Ulug bégtől a költészet szeretetét és a

(A télt holdhoz hasonlítom kedvesemet,
De ő szeméremből arczának csak felét mutatja.
Fekete hajadért od'adnám alamizsnaként
Akár Egyiptomot, akár Aleppót, akár Rámot.)

Az Abuska és a Behdset-ül-Lugat pedig ezt a két sort (*erke* szónál):

Erke ógî | irik bardî | öldin,
Nāsih, meni | tutgîl imdi | m'azür!

(Mikor kaczerkodott velem, elvesztém szabad akaratomat.
Most hát, jó tanácsadóm! ments ki engemet.)

*) Neváji is a *Hajret-ül-ebär*-ban így nevezi Timurt: «tört ulus zünî» (a négy ulusz fejedelme). Mint tudjuk, Timur éppen ezek egyikéből, a *Berlasz* törzsből származott.

***) L. erre nézve *Journal Asiatique* 1851. évf. IV. série, tome 18., az 591. lapon.

költői hajlamot; mert e mellett ráért arra is, hogy oktatást vegyen a költészetből udvari költőjétől, Khodsa Iszmetullah Bokháritól (megh. 1441) és maga is írjon *költevényeket* török és persa nyelven. 1449-ben halt meg, meg nem érdemelt halállal, a mennyiben saját fia, Abdullatif, ölette meg.

Az imént említett Szídi Ahmed fia és Miránsáh unokája, *Szultán Ahmed Mirza* — mint Nevájitól tudjuk — szintén foglalkozott a költészetrel és írt török *verseket*. Több éven át Khoraszán tartomány kormányzója s e minőségében is nagyon kedvelt és népszerű volt.

Abulkászim Bāber Mirza, Sáhrukh unokája és Bajszongur Mirza fia, nem csak a misztikus tartalmú, a szüfizmus tanait tárgyaló munkák olvasásában lelte kedvét, hanem a költészet pártolásában és művelésében is. Khoraszáni fejedelemsége alatt kilencz költő élt heráti udvarában s ő volt az első pártfogója az ifjú Nevájinak is, a ki az ő udvarában kapott először állást; ő buzdította a persa és török irodalom tanulmányozására s művelésére. S valóban Neváji későbbben, a *Medsálisz-un-nefáisz* czimű művében, jóltevőjének nevezi e fejedelmet. Abulkászim Bāber Mirza írt úgy török, mint persa *költevényeket* s amazokat nemzeti versformában is. Meghalt 1456, vagy 1457-ben.

Szultán Huszejn Mirza (ibn Manszür ibn Bajkara ibn Omar Sejkh) Timurnak negyedik ivadéka s Khoraszánnak és a hozzá tartozó Mazendrán, Tabarisztán, Belkh, Kandahár, Szisztán tartományok fejedelme; egyike volt a legkiválóbb egyéneknek és legnagyobb uralkodóknak a Timuridák családjából. Herátban született 842 = 1439-ben, uralkodott 1469-től fogva 1505, vagy 1506-ban (= 911) bekövetkezett haláláig. Kiváltképpen az ő uralkodása alatt virágzott a tudomány, irodalom és művészet olyan terjedelemben, a mint máskor soha. Heráti udvarába gyűjtötte Irán és Turán akkori tudósait, íróit és művészeit s ő maga is kiváló tudós és író volt. Írt mind a két nyelven, törökül és persául. Irodalmi munkái közül nevezetesebbek török *költevényei*, melyeket *Huszejni* írói néven szerzett s melyek egy *divánban* gyűjtöttek össze. *) E költevényei-

*) A *Divan-i-Huszejni*-nek két példánya (140 és 144 gazel) megvan a British Museumban, az egyik persa fordítással együtt (Rieu katal. 256. és 299.), egy példánya pedig Párisban (n. o. 300. l.).

ről Báber elismerőleg nyilatkozik, jóknak és szépeknek itéli őket, esupán azt kifogásolja, hogy az egész diván tartalma egy ugyanazon versmértékben van írva.¹⁾ Persa nyelven írta egy másik nagy munkáját, a *Medsälisz-ul-usáko*t, mely 74 tudósnak, nagyobb részben szüfi sejkhek életrajzát és jellemzését tartalmazza²⁾ (köztük Nevájít is).

Szultán Huszejn Mirzának két olyan fiát ismerjük, a kik az irodalmat művelték nem csak persa, hanem török nyelven is. Az egyik *Sah Garib Mirza*, a ki egy ideig Herát kormányzója volt, de fiatalon még apja előtt elhalt. Neváji nagyon dicséri írói tehetségét, azt mondván róla, hogy abban az időben alig akad párja akár prózában, akár versben. *Garib* írói neve alatt maradt egy egész *divánja*, mely török és persa költeményeket tartalmaz, még pedig a török verseinek jó része nemzeti formákban van írva.³⁾

A másik fia *Szultán Bediüzzemán Mirza*, a vitéz katona és tehetséges költő. Előbb Aszterábád, azután Belkh kormányzója volt, majd apja utóda Khoraszán trónján. Sejbáni Mohammed győzelme következtében Iszmail sahhoz, Persia fejedelméhez, menekült, a ki Tebriz városát adományozta neki. De e várost nem sokára elfoglalta I. Szelim szultán s a foglyul esett Bediüzzemánt Konstantinápolyba küldte, a hol 1517-ben a pestisjárvány áldozata lőn. Mint Nevájítól tudjuk, írt török és persa *költeményeket*.

Utoljára hagytam — mert időrendben utolsó — azt a férfit,

¹⁾ Pavet de Courteille fordítása I. 367. — Szultán Huszejn Mirza verseiből többször idéznek egyes helyeket a csagatáj szótárak (Abuska, Behdset-ül-Lugat és Szulejmán), valamint *Zia béy* is a *Kharábat* című nagy anthológiája II. köt. 130. és 159. lapjain (Konstantinápoly 1291—2 = 1874—75.).

²⁾ Báber azt állítja, hogy ezt a munkát nem Szultán Huszejn írta volna, hanem *Kemäl-eddin Huszejn Kázirgehí* (a ki kádi volt abban az időben) a fejedelem neve alatt s e munkáról így nyilatkozik (Pavet fordítása I. 398.): «C'est une composition des plus médiocres, farcie de mensonges et de fadaïses, sortie de la plume d'un individu illettré».

³⁾ L. Báber Emlékiratai I. 371. l. és Neváji a *Medsälisz-un-nefsáiszban*, a ki többek közt ezt a verset idézi tőle:

Terk-i-mihr eyleb egeröe | boldi žanán | özgeöe,

Tü tirik men | kilmagum dur | abd u pejman | özgeöe.

(Ámbár felhagyván a barátsággal, másnak lett a kedvese,

A míg élek, én másnak nem esküszöm hűséget.)

a kit az irodalom terén az első hely illet meg a Timuridák uralkodó családjának tagjai között. Ez *Záhir-eddin Mohammed Báber*, az ú. n. mongol dinasztia alapítója Indiában, a ki mint fejedelem, államférfi, hadvezér, író és költő egyaránt megérdemli tiszteletünket és csodálatunkat. Apai részről Timurnak 5-ik leszármazottja Miránsah ágán (apja Omar Sejkh Mirza, nagyapja Abu Szaid Mirza, az Ulug bég veje), anyai részről pedig Dsingiz khánnak ivadéka (mert anyja: Kutluk Nigär Khánnum, Csagatáj egyik ivadékának, Júnusz khánnak, leánya volt). Még csak 12 éves volt, mikor apja 1494-ben (= 899) meghalt és rá hagyta Fergána fejedelemségét. Sejbáni Mohammed khán hódító föllepése következtében ősi birtokát elvesztvén, Afganisztánt és az Industól északra fekvő tartományokat foglalta el magának s mint ezek fejedelme halt meg 1530 decz. 26-án. Mint a tudomány és irodalom buzgó pártfogójának és lelkes művelőjének, állandóan környezetében volt ama kor számos, kiváló tudósa és írója, pl. Khondemir, a persa történetíró, Abul Baka, a kiváló filozofus, Sejkh Zejn Szadr, jeles vers- és prózaíró; továbbá Sejkh Abul Váhid Fárigi, Mevlána Siháb Muammáj, írói nevén Fakiri, és Szurkh Vidái költők. Egy egykorú kritika úgy nyilatkozik Báberéről, hogy mint költő és prózaíró paratlanul áll a maga korában, akár török, akár persa nyelven ír. Az írók közül egyiknek a nyelvezete sem olyan hajlékony és nemesen egyszerű, mint az övé s egyiknél sem lehet megtalálni a kifejezésnek azt a kellemét, melyet az ő stílusában.*)

Legnevezetesebb és Nyugoton is legismertebb irodalmi alkotása a *Bäbernâme*, máskeppen *Vakiüt-i-Bäberi*, vagyis Emlékiratai, mely munkáját jeles francia fordítója, Pavet de Courteille, találóan «a keleti Caesar Commentárjai»-nak nevezte el. Tartalma az 1494. évvel kezdődik s az 1529-ik őszével szakad félbe. Az eredeti szöveg végén van még harmadfél lapnyi *befejezés* más szerzőtől. Ez a nagy szabású munka rendkívül fontos és elsörendű kútfő Közép-Ázsia történetéhez a 15. század második és 16. század első felében. Megismerjük belőle a szereplő egyéneket, a tettek és események rugóit, valamint az írókat, irodalmat és művészetet is a keleti-török irodalom aranykorában; azonkívül sok becses adatot találunk benne Közép-Ázsia ethnographiájára és földrajzára s végre

* L. Emlékiratai II. köt. 461—462. lapjain.

növény- és állatvilágára vonatkozólag is. Szóval minden tekintetben olyan tanulságos munka, a melyhez hasonlót keveset találunk a keleti irodalmakban.¹⁾

Ezenkívül mivelte az irodalomnak másféle ágait is. Írt török és persa költeményeket s török versei egy *diván*-ba gyűjtettek össze, mely tele van a legeredetibb és legszebb költői gondolatokkal. Írt egy nagyobb, vallásos tartalmú költeményt is mesznevi-formában *Mübin* czímen a fia, Humájun, számára, hogy ez abból megismerje a mohammedán vallás főbb elveit és tanait s így «a vallás tudományában naponkint gyarapodjék». E művet — mint a végén mondja — az 1522. évben írta; a vallási törvényt (seri) magyarázza benne közérthető módon és különösen az öt szent kötelességet részletesen (t. i. hit, imádkozás, alamizsnálkodás, böjtölés, zarándoklás), a minnek megfelelően az egész költemény 5 *kítábra* (könyv) oszlik.²⁾ Egy másik, szintén vallásos tartalmú munkája a nagyhirű és nagy tekintélyű *Khodsa Obejdullah Ahrár «Validije»* című, prózában írott és nagyon elterjedt művének versbe foglalása.³⁾ Végre írt még Báber kisebb értekezéseket a *prozodiáról* és a *rímelésről*, melyek között legkiválóbb a *Mufaszszil* című munkája.⁴⁾

A Timuridák korának egyéb íróira és költőire térve át, legelőször *Mevlana Khodsendivel* találkozunk, a ki a 14. és 15. század fordulópontján virágzott s mint írói neve mutatja, a khokandi khánságban, a Szir-Derja partján fekvő Khodsend városából származott. Írt *költeményeket* török és persa nyelven. Ezek közül fenmaradt a *Letáfet-náme* című, mesznevi-formában írott, erotikus köl-

¹⁾ A *Babernámé*-t 1590-ben persa nyelvre fordította Abdur-rahim Mirza Khán (megh. 1626.), Báber fiának és utódának, Humájun padisahnak, kedves embere és ministere. Az eredeti csagatáj-török szöveget Ilinski Miklós adta ki Kazánban 1857-ben s ezt fordította francziára Pavet de Courteille: *Mémoires de Baber*, Paris 1871, két kötetben.

²⁾ E vallásos költeményének egy részét kiadta *Berezin* a *Chrestomathie turque* I. kötetében (Kazán 1857.) a 226—272. lapokon.

³⁾ L. Báber Emlékiratai II. 462. l. — Khodsa Obejdullah Ahrár, Bahaeddin Mohammed nakisbendinek tanítványa és műveinek folytatója, korának legkiválóbb tudósa és misztikusa, Karaköl környékén lakott. Meghalt 1490-ben, Szamarkandban levő sírhelyéhez messze földről zarándokolnak (Vámbéry: Békbara története II. 31.).

⁴⁾ L. Emlékiratai II. köt. 463. lapján.

teménye, melyet egy bizonyos Emírzáde Mahmud Tarkhánnak ajánlott, a kit versében hatalmas fejedelemnek mond.¹⁾

A második helyen *Mir Hajder Medszübot*, vagy törökösen *Tilbét* kell említenünk, a ki irodalmilag igen képzett és tudományos ember volt.²⁾ Eleinte a főntebb említett Iszkender Mirza (Timurnak egyik unokája) környezetében élt s annak dicsőítésére több költeményt szerzett. Később — mint Nevájitól tudjuk — Herát városában lakott s a 15. század közepe táján halt meg. Fő munkája a *Makhzen-i-eszrär* (a titkok tárháza), morális és didaktikus tartalmú költemény párosan rimelő sorokban, a misticismus erős színezetével. Az egész poéma 20 *makálera* (fejezet) oszlik s mindegyikben van egy-egy *hikájjet* (történet), melyek arra szolgálnak, hogy jobban megértessék, mintegy szemléltethetők tegyék a makálekban előadott morális elveket és szabályokat. Látnivaló, hogy e költemény a persa *Nizámi* (1141—1202) azonos című és beosztású s hasonló tartalmú munkájának utánzása, a mint különben maga a szerző is mondja. Különben is Mir Hajdernek észjárása, gondolkozása és kifejezésmódja tulajdonképpen persás, csak a nyelve török; mert ő is, mint a többi társai és utódai persa minták hatása alatt állt és írt. Mir Hajder ezt a *Makhzen* című művét a bevezetésben Iszkender Mirzának ajánlotta, tehát még pártfogója életében, vagyis 1424 előtt írta.³⁾

A 15. század első felében élt és Neváji ifjú korában halt el *Mevlana Juszuf Emiri*, török születésű költő, a ki több éven át nagy kegyben állott Sábrukh fiánál, az 1433-ban meghalt Bajszongur Mirzánál. Írt török és persa *költeményeket* s azokat Neváji jóknak, de kevésbbé ismerteknek mondja. Közelebről két hosszabb költeményét ismerjük. Egyik a *Deh-náme* (tíz levél) az 1429, vagy 1430. évből mesznevi formában. Az elején leír egy ünnepséget

¹⁾ Megvan a British Museum könyvtárában egy 1509-ből való heráti másolatban (Rieu katalogusa 287—8.).

²⁾ Nem kell összetévesztetni *Mir Hajder Szabúhi*-val, a ki Nevájinak közeli rokona s szintén költő és tudós volt, de a ki még 1491-ben is élt, mikor Neváji a *Medzsüsz-un-nefűiszt* írta.

³⁾ E művének egy részét kiadta *Berezin* a *Chrestomathie turque* (Kazán 1857.) I. köt. 273—287. lapjain és Pavet de Courteille: *Mirádj-Nameh*, Paris 1882. Ezenkívül a csagatáj szótárak is (Abuska, Abuska-Lugati és Behdset-ül-Lugati) több helyen idéznek Mir Hajdertől.

valamely barátja házában, elmondja találkozását egy széppel és első szerelmét. Ezt követi tíz szerelmes levél, melyeknek mindegyike egy-egy gazellel végződik s ezeket aztán felváltja a kedvesnek válasza, a ki végre hajlik a költő kérésére és beleegyezik a találkozásukba. Másik költeménye a prózában és versben írott *Beng ve csāgir araszinda münāzere* (az ópium és bor vitatkozása), melyet — mint mondja — az ilyen tárgyú persa költemények utánzásául írt, mivel ilyenemű költemény még addig nem volt török nyelven. A vitatkozó felek egyike egy zöld ruhás szufi, másik pedig rózsaszín öltözetű ifjú alakjában jelenik meg.¹⁾ Ezeken kívül több *kaszidét* írt Bajszongur Mirza magasztalására.

Emiri kortársa volt *Szekāki* költő, a ki Szamarkandban élt s a 15. század közepe táján halt el. A szamarkandiak nagyon magasztalták költői tehetségét; azonban Nevāji nem tartotta kiváló költőnek. Versei egy divānban, *Divān-i-Szekāki* czimen maradtak fenn, melynek tartalmát leginkább *gazelek* és *kaszidék* teszik. Kaszidéi között találunk olyanokat, melyeket Szultán Khalil Mirzáról és Ulug bégről írt.²⁾

Most három nevezetes irodalmi termékről kell megemlékeznünk, melyek közül egy sem eredeti ugyan, hanem mind fordítás, vagy talán inkább átdolgozás persából és arabból; de már csak azért is érdekesek, hogy *ujgur* írásban maradtak reánk. Mind a három prózában írott, nagy terjedelmű munka; Európában meglevő egyetlen példányaik ugyanazon időből, Sáhrukh Mirza uralkodása korából, származnak s bizonyára nem csak kettőjük, hanem mind a három Herátban készült.

Az első egy, keleti értelemben vett regény, morális irányzattal: a *Bakhtjárnāme*, melynek az Oxfordban levő egyetlen példányát *Manszūr bakhsi*³⁾ írta le 1435-ben (bizonyára Herátban) s a mely egy, azonos című persa regénynek átdolgozása.⁴⁾ Tartalma röviden

¹⁾ Mind a két költeménye megvan a British Museumban (Rieu katalógusa 288. és 291. l.).

²⁾ *Divānja* megvan a British Museumban (Rieu 284.).

³⁾ Nevāji a Medsālisz-un-nefāisz 3-ik fejezetében említi egy *Khodsza Manszūr-t* a *bītikci-k* (írnök) osztályából, a ki Dsordsán tartományából való s a ki költő volt, legalább írt persa verseket.

⁴⁾ Kézirata az oxfordi Bodleian Library tulajdona s folio alakban 294 lapot tartalmaz. Egy-egy részt közöltek belőle (az 5-ik nap történe-

a következő: Azādvakt, vagy Azādebakht padisah, Szisztán fejedelme, egy *Bakhtjār* nevű ifjút megkedvelvén, udvarába vette mint fiát s az összes bégjei között kitüntette. Ennélfogva a vezirek irigkednek reá és el akarják veszteni. Azzal vádolják a király előtt, hogy a királynét el akarta csábítani; mert az a terve, hogy a királyt megöli s azután a királynét nőül vevén, ő lesz a király. Mivel pedig a fő vezir ráijesztett a királynéra és ez is ilyen értelemben vallott, a hogyan az a szájába adta a szót: a király elhiszi az alaptalan vádat és börtönbe vetteti az ártatlan ifjút, hogy a következő napon kivégeztesse. Másnap a fő vezir unszolja a királyt, hogy *Bakhtjárt* azonnal végeztesse ki, a míg híre nem megy ennek a gyalázatos dolognak. A király elővezetteti az ifjút és tudtára adja, hogy vétkéért meg kell halnia. *Bakhtjār* azonban egy, az ő esetéhez hasonló történetet mond el neki, a mi gondolkozóba ejti a királyt és másnapra halasztja a kivégeztetését. Így tíz napon át mindennap másik vezir sürgeti a kivégeztetést, *Bakhtjār* pedig mindennap más, olyan történeteket mond el, melyekből az a tanulság foly, hogy ha a padisah kivégezteti őt, azután pedig ki fog derülni az ártatlansága, akkor már késő lesz a megbánás. Ilyen módon végre is csakugyan kiderül *Bakhtjār* ártatlansága s elbeszéléseivel megmenti életét.

Mint látjuk, egymástól független és egészen különböző történetek, vagy elbeszélések itt is egy közös keretbe vannak foglalva, mint az *Ezeregy éj* meséiben és a török *Kirk vezir*-ben (Negyven vezir), mely utóbbival a lényegben is teljesen egyezik a *Bakhtjárnāme*. A török szöveg jelentékenyen eltér a persa eredetitől; a mennyiben a fordító elhagyott minden olyant a történetekből, a mit nem tartott eléggé valószínűnek, a túlzásokat kellőleg leszállította, stílusa pedig — az eredetinek túlságosan virágos és dagályos volta helyett — rendkívül egyszerű, sőt naiv. Ennélfogva a török *Bakhtjárnāme* helyesen átdolgozásnak, nem pedig fordításnak nevezhető.

tét) *Jaubert* a *Journal Asiatique* 1827. évf. X. köt. 150—167. s utána *David*: *A Grammar of the Turkish language*, London 1832; továbbá (az elejét) *Vámbéry*: *Uigurische Sprachmonumente* (Innsbruck 1870.) 174—177. l. A persa eredetit pedig angol fordítással W. Ouseley adta ki 1801-ben.

A második, ujjur írású munka a *Mirādsnāme* (a mennybemenetel könyve), a harmadik pedig a *Tezkere-i-evliā* (szentek élete), melyeknek a Párisban levő egyetlen példánya *Mālik bakhsi* kezétől származik Herátban 1436-ból.*) A *Mirādsnāme* — mint az elején mondatik — egy, *Nehds-ül-ferādisz* (a paradicsom útja) című arab könyvből van fordítva. Ez az eredeti nem régibb a 12. századnál; mert írója hivatkozik Imám Bagavi munkájára, a ki pedig 1122—23-ban halt meg. A névtelen szerző, illetve fordító egészen egyszerű nyelven, világos előadással beszéli el, hogy Mohammed próféta egy éjjel Gábor angyal vezetése mellett bejárja a hét eget, eljut egészen isten trónjáig, beszél vele s az a híveinek naponkint ötszöri imádkozást rendel. Azután elvezeti Gábor angyal az üdvözöltekhelyére, a *paradicsomba*, majd le a *pokolba* s ott látja a próféta, hogy a különféle bűnösök mi módon büntetnek. Az említett három helyen látottak és hallottak elbeszélése teszi a *Mirādsnāme* tartalmát. — A *Tezkere-i-evliā* nem egyéb, mint a persa *Ferid-eddin Attār* (1119—1230) hasonló című munkájának fordítása, a mely összesen 97 szúfi szentnek életrajzát s a hozzájuk fűződő anekdotákat és legendákat tartalmazza.

A közép-ázsiai török irodalomnak egyik kimagaslóbb alakja, a ki érdem szerint Mir Ali Sir Neváji és Báber Mirza után következik, *Mevlāna Lutfi*, ki a 15. század első felében és közepén élt. A szúfi iskola tagjai közé tartozott s nem csak a vallási tudományokban való jártassága, hanem kegyes élete miatt is igen nagy tiszteletben részesült egész Közép-Ázsiában, sőt szentnek tekintették. Ama kor legkiválóbb emberei keresték barátságát, hallgatták oktatásait és kérték áldását. Különösen kedvelte és pártfogolta őt előbb Iszkender Mirza, azután Sáhrukh fia, az 1433-ban elhalt Bajszongur Mirza. Amellett kiváló költő és a török nyelvnek valódi mestere volt. Neváji — a ki rendkívüli kegyelettel viseltetett iránta — azt mondja róla (Medsālisz-un-nefāisz 2. fej.), hogy abban a korban összehasonlíthatatlan ékes szóló volt török nyelven s ezért *melik-ül-kelāmnak* (a nyelv királya) nevezi. Más keleti kritikusok pedig

*) A Bibliothèque nationale tulajdona, No. 190. Suppl. turk. Az egy codexben levő két munka 264 levélre terjed, melyből a *Mirādsnāme* az első 69 levelet foglalja el. Mind a kettőt kiadta Pavet de Courteille arab betűs átírásban Párisban, az első 1882-ben, a másodikat 1889-ben.

úgy nyilatkoznak róla, hogy «Mir Ali Siren kívül Lutfinál szebben senki sem szólott török nyelven»; és «Mir Ali Siren kívül senki sem irt szebb költeményeket török nyelven, mint Lutfi». ¹⁾ S valóban Lutfinak költői tehetségét és érdemét a legilletékesebb ember, Neváji, ismerte el legjobban, a mennyiben igen sok költői eszméje és kifejezése annyira megtetszett neki, hogy azokat — talán öntudatlanul is — átvette tőle és új alakban felhasználta. A csagatáj szótárak keleti szerzői is kezdettől fogva méltányolták Lutfinak török nyelvét és költészetét; mert Neváji után másod sorban ő tőle idéznek leggyakrabban bizonyító példákat a csagatáj szók mellett (így az Abuska, Ab. Lugati, Szengilakh, Behdset-ül-Lugati és Sejkh Szulejmán). ²⁾

Háromféle költői munkáját ismerjük. Egyik a *divánja*, melynek tartalmát legnagyobb részben *gazele*k, *tojukok* (négy soros versek aaba rimmal) s másféle lírai költemények teszik. — Másik a *Gül ve Nevruz* (Rózsa és Tavasz) című, nagyobb elbeszélő költeménye, vagy meszneviye (10 és 11 szótagos sorokban), a melynek tárgya Nevruz hercegnek (Ferrukhnak, Nausād királyának fia) és Gül királyleánynak (Sah Múskinnek, Ferkhár királyának leánya) szerelmi története. Mint látnivaló, ama, Keleten elég gyakori misztikus-romantikus költemények közül való, melyeknek hősei személyesített allegoriák. Lutfi ezt — mint a végén mondja — 814 = 1411-ben fordította, illetőleg dolgozta át a persa *Derdāl Tabāknak* azonos című költeményéből Iszkender Mirza felszólítására. Harmadik műve a *Zafarnāme* fordítása szintén mesznevi-formában, de a mely utolsó simítás nélkül maradt s így kevésbé ismerték. Lutfi — mint Nevájitól tudjuk — 99 éves korában halt meg s Herát közelében, Deb-Kinār nevű helyen temettetett el. ³⁾

Közvetlenül Lutfi után említi Neváji (a Medsālisz-un-nefāiszban) a *Jakini Herevi* nevű költőt, a ki — mint neve mutatja — heráti származású volt. Több költeményt irt úgy török, mint persa

¹⁾ A Behdset-ül-Lugati az *erin*, *siemek*, *kara-badam* és *jašurūl* szókánál.

²⁾ Lutfitól egy *gazelt* Zia bég is közöl a *Kharūbāt ez.* anthológiája II. köt. 151. lapján.

³⁾ Lutfi *Divánja* és *Gül ve Nevruz*-a megvan a British Museumban (Rieu 285, 288.), s az utóbbi a *bévi* es. és kir. udv. könyvtárban is Mxt. 76a—d. szám alatt.

nyelven. Egyik fennmaradt munkája: *Ok jājnīng mūnāzereszi* (a nyíl és íj vitatkozása), váltakozva prózában és versben (mesznevi-formában). Ennek bevezető részében leírja egy fiatal lovagnak nyilazó gyakorlatát s azt mondja, hogy ennek a látása adta az eszmét e költeménye megírására. A végén idéz benne Szekáki és Lutfi verseiből is.¹⁾

Tehetséges költő volt *Mir Szaid Kábuli* is. Nevájának egyik nagybátyja, t. i. anyjának a bátyja. Különösen Abu Szaid Mirzának, Báber nagyapjának, uralkodása alatt (1457—1469) virágzott és annak udvarában tartózkodott. Még csak annyit tudunk róla, hogy 1490-ben, mikor Neváji a Medsálsiz-un-nefáiszt írta, már nem volt életben. Abból a mutatványból, melyet Neváji közöl az említett művében, úgy látszik, hogy Mir Szaid a török nemzeti versformákat használta költeményeiben.²⁾

Nevájának másik nagybátyja szintén anyai részről. *Mehemed Ali Gurbeti*, hasonlóan költő s a mellett zeneértő és kellemes hangú énekes volt. Szultán Huszejn Mirzának — a ki 1469-től uralkodott — igen nagy kegyében állott, legjobban kedvelte Nevájinak összes rokonai közül. Ez is még 1490 előtt meghalt. Kellemesen csengő és szép költeményeket írt török és persa nyelven.

Az 1490 előtt elhalt török költők közt említi Neváji (a Medsálsiz-un-nefáisz 2. fejezetében) *Mirza Húdsi Szogdit*, a kinek életéről és működéséről azonban nem tudunk bővebben.³⁾

Sejkhum Bég, írói nevén *Szuhéjli*, előbb Abu Szaid Mirzának, azután pedig Szultán Huszejn Mirzának egyik legkiválóbb udvari

¹⁾ Megvan a British Museum könyvtárában (Rien 290. l.).

²⁾ Legalább ez a *tajuk*, melyet a Medsálsiz-un-nefáiszból az *Abuska* is átvett, 4+4+3 szótagos ütemű sorokban van írva:

Ej muhibblar! | jitsengiz ger | jarasiz,
Gül adaki- | da yumari | jazasiz.
Ger men ölsen, | türbetimning | tasiga:
Küşte-i-bir | šūy irür dib | jazasiz.

(Paráitaim! ha megsebzetlenül maradtok,
A rózsá virágzása idejében adjátok magatokat a borozásnak.
Ha én meghalok, a sírom kövére
Ezt írjátok: itt nyugszik egy büszke szépség áldozata.)

³⁾ Ennek költeményeiből, a Medsálsiz-un-nefáisz után, az *Abuska* is idéz két sort a *tajak* (bot) szónál.

költője. Ez utóbbi fejedelem különösen kedvelte, bizalmas tanácsosává tette és a legmagasabb állásokra emelte. Neváji tudósítása szerint egyformán bírta a persa és török nyelvet s mind a két nyelven szép költeményeket tudott írni. Lírai költeményei egy *divánban* jelentek meg s azonkívül írt több *mesznevit* is.*)

Szintén a 15. században élt *Ahmedi*, a kinek irodalmi működéséről csak annyit tudunk, hogy egy mesznevi-költeményt írt a hegedű (tanbüre) és a többi hangszerek (ú. m. 'ud, cseng, kobuz, jatugan, rebab, gidsek) tulajdonságairól, illetőleg ezeknek egymással való versengéséről.**)

A közép-ázsiai török irodalom legnagyobb alakjához érkezünk; ahhoz a sokoldalú emberhez, a ki mint tudós és költő az összes közép-ázsiai török írók között — kezdettől fogva máig — az irodalomnak *legtöbb ágát* mivelte, *legtöbb munkát* írt és *legjelesebb* műveket alkotott; a kinek a keleti török nyelv valamennyi író között a legtöbbet köszönhet; s a kinél a *török nemzeti eszmének* buzgóbb képviselőjét és harezosát nem ismerünk. Szóval: a kiben a közép-ázsiai török irodalom ezer éves életének pályáján elérte a zenitét. Ez a nagy ember — kiben a tudóson és költőn kívül még a jeles államférfit, a derék hadvezért, a több oldalú művészt és az igazi tehetségek lelkes pártfogóját is tisztelnünk kell — *Mir Ali Sir*, írói nevén *Neváji*. Herátban született az 1440. vagy 1441. (= 844) évben olyan előkelő családból (mind apai, mind anyai részről), a mely kezdettől fogva a Timurida fejedelmeknél, még pedig leginkább Omar Sejkh ivadékainál, viselt méltóságokat. Gyermekek és ifjú korában Huszejn Mirzának, a későbbi fejedelemnek, volt iskolatársa s az akkor szőtt benső barátság mindvégig megmaradt közöttük. Tanulmányai elvégzése után legelőször Szultán Abulkászim Báber Mirza khoraszáni fejedelem udvarában kapott állást, a ki őt nagyon kedvelte és buzdította a persa s török irodalom tanulmányozására, hogy így kiképezve magát, idővel mivelője is lehessen azoknak. E fejedelem halála (1457) és Szultán Abu Szaid Mirza trónra lépése után nem sokára valami okból

*) L. *Abuska* az *ikelesi* szónál; továbbá Báber Emlékiratai I. 392. l. és Berlin: Journal Asiatique 1861. évf. 17. köt. 224. lapon.

***) Megvan a British Museumban egy, Herátban 1509-ből való másolatban (Rien katal. 291.).

elhagyván Herátot,*) Szamarkandba költözött és ott élt mintegy tiz esztendeig. Mikor az 1469. év tavaszán iskolatársa és jó barátja, Szultán Huszejn Mirza, lépett Khoraszán trónjára, Neváji visszatért Herátba s a fejedelem azonnal kinevezte pecsét-őrnek (mühürdär). De Neváji nem szeretett semmiféle hivatalviselést; mert minden erejét és idejét a tudomány és irodalom művelésének akarta szentelni. Ezért tapasztaljuk nála, hogy valahányszor fejedelmi barátja magasabb és magasabb állásokra emeli, egy ideig viseli a főhivatalokat, de azután mindegyikről újra, meg újra lemond. A pecsét-őr tisztét sem sokáig viselte, hanem minden hivataloskodás nélkül tartózkodott az udvarban, mint a fejedelem barátja. 1472-ben a fejedelem újból kinevezte emirnek (bég) s ez állása csak javára vált a birodalomnak; mert Neváji rövid idő alatt mindenütt rendet teremtett és meghonosította a jó administratiót. De e méltóságot is csak öt, vagy hat évig viselte, akkor lemondott róla, belépett a nakisbendi-szerzetesrend tagjai közé és procul negotiis egészen az irodalomnak élt 1479-ig, a mikor a fejedelem Herát kormányzójává nevezte ki. E magas állásról megint lemondott nem sokára és ismét elvonult a közügyektől, míg nem 1487 elején Dsoridsán tartomány kormányzóságát ruházta rá a fejedelem. Azonban új székhelyén, Aszterábád városában is, csak egy vagy két évig volt; mert visszavágyakozott Herátba és csakugyan kieszközölte fölmentését. Az 1495. évtől kezdve igen fontos szerepet játszott a Szultán Huszejn Mirza és fiai között kitört viszálykodásokban és háborúkban, egyes diplomatának bizonyult és mint hadvezér is többször kitüntette magát. Miután így a legmagasabb állami és katonai méltóságokig emelkedett — mert vezír, azaz miniszter is volt és mint ilyen a diván (államtanács) tagja — 1501 január 4-én, hétfőn reggel meghalt**) Herátban és a Pehlevi Meszidsid nevű mecsetben temették el. Mindenki gyászolta; a török és persa költők elegiákban siratták el, vagy chronogramokban örökölték meg halála idejét; sőt egész könyv jelent meg róla Khondemir tollából *Mekāzim-ul-akhlak* czímen, a mely részletesen ismertette érdemeit,

*) Báber azt mondja Emlékirataiban, hogy Abu Szaid Mirza száműzte Herátból (Pavet ford. I. 383.).

**) T. i. a halála idején körülötte volt Mirkhond és Khondemir tudósítása szerint a hídsre 906. évben Dsemāzi-ül-akhrir 12-én.

erényeit, felsorolta irodalmi munkáit, több rendbeli alapítványait, építkezéseit és bőkezűségének más emlékeit. Barátja, Szultán Huszejn Mirza fejedelem pedig a *Medsälisz-ül-usak* czímű, biographiai munkájának egyik fejezetét Neváji emlékének szentelte.

A mi már most irodalmi működését illeti, ez olyan széles körre kiterjed, hogy magába foglalja a keleten művelt irodalmi szakoknak csaknem mindegyikét. Irodalmi alkotásai megoszlának a költészet, vallástudomány, történelem, irodalomtörténet, biographia, nyelvtudomány és a társadalom philosophiaja terén s vannak a stilisztika, prozodia és költői műfajok elmélete körébe vágó dolgozatai.

Neváji munkái, melyekről tudomásunk van, tárgyaik szerint a következők:

I. *Költői művei.* 1. Egy *diván*, vagyis lírai költemények gyűjteménye, melynek tartalmát *gazelek*, *rubáik* és más formájú versek teszik. Ebben vannak bordalái is, melyek *Szāhināme* czímen külön is közkézen forogtak. 2. *Csihār Diván* (a négy diván), mely az emberi életkornak megfelelően négy külön részt foglal magában, ú. m. a) *Garāib-usz-szigar* (a gyermekkor esodái), b) *Nevādir-üs-sebāb* (az ifjúság ritkaságai), c) *Bedāi-ul-vaszat* (a férfikor különlegességei) és d) *Fevāid-ül-libr* (az öregség hasznai). — 3. *Khamsze*, vagy *Pends kitāb* (öt könyv), mely 5 nagyobb elbeszélő költeményből áll s a melyeket a persa Nizámi *Khamszejāt* tevő öt költeménynek megfelelő török párjaiul írt. Ezek: a) *Hajret-ül-ebrrār* (a jámborok esodáikozása), vagy *Hajret-nāme*, Nizámi *Makhzen-ül-eszrār* czímű művének utánzása. Ez is 20 *makālera* és *hikājetre* oszlik, mint Nizámi és Mir Hajder munkája. b) *Perhād u Sirin*, Nizámi *Khoszrev u Sirin* regényes eposzának párja. Tárnya Ferhād építőmesternek és Sirin nevű örmény királyleánynak, majd Khoszrev persa fejedelem nejének, szerelmi története. c) *Lejla u Medsnün*, vagy *Medsnün ve Lejla*, mely a pusztai arabok két különböző törzséből való ifjunak és leánynak a Romeo és Juliához hasonló, szomorú végű szerelmi történetét beszéli el, mint Nizáminak hasonló czímű költeménye is. d) *Szeba-i-szejjäre* (a hét esillag). Ennek tárgya éppen úgy, mint Nizámi *Héft Pejker*ének, a szászánida Behrängür fejedelem szerelmi kalandjai hét, különböző országokból való hercegnővel, a kik külön palotákban laknak s a kik egy-egy történetet mesélnek el a fejedelemnek, látogatása alkalmával. E költemény

ezíme némely kéziratban: *Sah Behrām dāszitāni* (B. sah története), vagy pedig: *Behrām ve Dilārām*.¹⁾ e) *Szedd-i-Iszkenderi*, azaz macedoniai Nagy Sándor regényes története, a Nizámi *Iszkendernāme*-jének utánzása.²⁾ — 4. *Liszān-ut-tajr* (a madarak nyelve), mely — mint Báber is mondja — a persa Ferid-eddin Attār (élt 1119—1230) *Mantik-ut-tajr* (a madarak beszélgetése) című nagy allegóriai költeményének utánzása. Tartalma röviden az, hogy a madarak egy gyűlésükön királyukká választják a Kaf hegységben lakó *szimurg* nevű madarat és elindulnak a fölkeresésére. Hosszú útjokon beszélgetnek mindenféleről, de különösen az út nehézségeiről és a ezéljuk elérésében előttük álló akadályokról panaszkodnak. E párbeszédnek közben elmúlik az idő, a madarak eltévesztik az utat, úgy hogy nem jutnak el a *szimurg* lakásához. Ez allegóriában a szimurg: a legfőbb jó, a madarak pedig: az emberek: ezek a tökéletesség útján haladva keresik amaszt, de egyikük sem találja meg, senki sem ér el ama végezelhez. — 5. *Dāszitān-i-* (vagy *Kissza-i-*) *Sejkh Szanān* (S. Sz. története), mely Sejkh Szanānnak regényes történetét beszéli el, a ki vén koráig szolgálta az istent, mint kegyes és jámbor életű ember, de végre beleszeret egy keresztény leányba, felhagy addigi áhitatosságával, sőt vallásából is kitér.³⁾ — 6. *Kissza-i-Sejef-ul-Mulūk* (Sz. története). Ennek tárgya Sejef-ul-Mulūk egyiptomi királyfinak és Sehbāl szultán leányának, Bedi-ül-Dsemāl hercegnőnek szerelmi története, mely az Ezeregy éj meséiből van véve.⁴⁾ Nevájának mind a nyolcz, most felsorolt elbe-

¹⁾ Így a bécsi es. és kir. udv. könyvtárnak N. F. 149. számú kéziratában (octav).

²⁾ Mint ennek a végén mondja, az egész *Khamszet* két év alatt írta, t. i. 888—889 (= 1483—84)-ben, még pedig mindegyik darabját ugyanazon versmértékben, a melyben Nizámi a magáéit.

³⁾ Sejk Szanānnak ez a története megvan *Ferid-eddin Attār* «Mantik-ut-tajr» ez. költeményében és *Szultán Huszejn Mirza* «Medsälisz-ul-usák» ez. munkájában is.

⁴⁾ Ez a költemény liányzik Neváji összes műveinek legtöbb példányából, de egy kézírata megvan Londonban az East India Library tulajdonában. — Ezt a regényt megtaláljuk a persa és oszmán-török irodalomban is, prózában írva. Amannak ezíme: *Hikājet-i-Bedi-ül-Dsemāl ve Sejef-ul-mulūk* (Bécsi es. és kir. udv. könyvtár, A. F. 192. sz.), emezé: *Hikājet-i-Sejef-ul-Mulūk ve Bedi-ül-Dsemāl* (ugyanott A. F. 163. szám).

szelő költeménye: *mesznevi*, vagyis 11 és 10 szótagos, párosan rimelő verssorokban van írva.¹⁾

II. *Vallásos* művei. 1. *Münādsāt-nāme* (ima, vagy invocatio) a legválasztékosabb és ódái szárnyalású prózában írva. 2. *Csihl hadisz*, vagy *Arbāin* (40 hagyomány), a «negyven hagyomány» magyarázata *rubāi*-kban, azaz négy soros versszakokban (visszatérő rimmal), ama negyven hagyományé, melyek az iszlám tanainak velejét, vagy lényegét teszik s a melyeknek ismerete minden mohammedánnak elkerülhetetlenül szükséges.²⁾ — 3. Ilyen forma tartalmú a *Szerāds-ül-müszlimin* (igazhívők lámpása), a vallási szabályoknak tárgyalása versben, még pedig *mesznevi*-formában. 4. *Nazm-ül-dsevāhir* (gyöngyfüzér), az arab *Neszr-ül-leāli* (szétszórt gyöngyök)-nek, vagyis az Alinak tulajdonított vallásos mondások, itéletek magyarázata versben, még pedig *rubāi*-kban.

III. *Történelmi* munkái. 1. *Tevārikk-i-* (vagy *Tārikk-i-*) *mulūk-i-Adsem* (a persa királyok története), t. i. a Pisádiak, Kajánidák, Arszakidák és Szászánidák dinasztiájából való fejedelmek története.³⁾ 2. *Tevārikk-i-* (vagy *Tārikk-i-*) *enbiā ve hūkemā* a próféták, patriarchák és bölesek története. 3. *Neszāim-ul-mohabbet* (a barátság szellő), a mohammedán szentek és sejkhek története. Dsámi *Nefehāt-ul-insz* című művének (a szúfi szentek életrajzai) fordítása, illetőleg átdolgozása, megtoldva Ferid-eddin Attárnak *Teskeret-ül-evlia*-jából vett adatokkal és más jegyzetekkel a török és indiai sejkhek életéről.

IV. *Irodalomtörténeti* munkája a *Medsälisz-un-nefāisz* (a kiválók társasága), vagy más ezímen *Teskeret-es-suara* (költők élet-

¹⁾ Neváji költői műveiből l. mutatványokat: *Berezin*, *Chrestomathie turque* I. köt.; *Vámbery*: *Čag. Sprachstudien és Zia bég*: *Kharābūt* II. 40—43 (terdsi-bend), II. 57 (rubāik), II. 64, 68, 108 (gazelek), III. 150 (khamszo), 152—53 (Ferhad u Sirin), 153—164 (Lejla u Medsnün), 165—68 (Hoft evreng ?), 168—172 (Iszkendernāme).

²⁾ Legismeretesebb és szinte kanonikus értékű a mohammedán világban, a sok között, az Abu Zakarija Jahja al-Navāi «Arbāin»-ja, a mely ezt a «negyven hagyományt» (tulajdonképpen 42) tartalmazza.

³⁾ Ezt kiadta *Quatremère* a *Chrestomathie turke-orientale*-ban, Paris 1841. Nevájának ez a munkája oszmán-török nyelvre is le van fordítva «Tārikk-i-Fenāi» ezímen s megjelent nyomtatásban is Wien 1199 = 1785, negyedrét alakban 38 levél.

rajzai), melyet 1490—91-ben (= 896) írt. A 15. században a Timuridák birodalmában élt és működött khoraszáni és közép-ázsiai tudósok, írók és művészek rövid életrajzait és jellemzéseit tartalmazza nyolcz könyvben, illetőleg fejezetben (medslisz).

V. A *biografia* körébe tartozó munkái. 1. *Halāt-i-* (vagy *Menākib-i-*) *Szejl Haszán Ardesir*. Az 1490. előtt elhalt Sz. H. Ardesirnek, a szüfi iskola tagjának és kegyes élete miatt köztiszteletben állott egyénnek, életrajza és méltatása, a ki iránt Neváji különös szeretettel és vonzalommal viseltetett s a kiről így nyilatkozik: «Törökök és persák között ennél tökéletesebb embert nem ismertem». — 2. *Halāt-i-* (vagy *Menākib-i-*) *Pehlivan Mohammed*, egy kiváló egyénnek, Neváji kortársának és barátjának, életrajza és jellemzése, kivel aszterábadi kormányzósága idejében verses levelezésben állott. — 3. *Khamszet-ül-mütehajirin*. Emlékirat Abdurrahmán Dsámiról, a nagy persa költőről (1414—1492.), a kivel Neváji baráti viszonyban volt. A szerző e munkájában Dsámihoz való viszonyát, azzal történt érintkezéseit, levelezésüket, beszélgetésüket stb. adja elő s így e műve irodalomtörténeti fontosságú is.

VI. *Nyelvészeti* munkája a *Muhakemet-ül-lugatajn* (a két nyelv bírálata). E művében Neváji összehasonlítja a persa és török nyelvet s azt vitatja és bizonyítja, hogy a persa nyelv nem mérkőzhetik meg a törökkel; mert ez sokkal gazdagabb, a mennyiben ennek minden külön fogalom kifejezésére más-más szava van, míg a persa igen sokszor csak egy ugyanazon szóval él két, három, négy fogalom kifejezésére; ha pedig egész pontosan akarja kifejezni magát, akkor kénytelen török szókat és kifejezéseket venni át. Szóval arra az eredményre jut, hogy a török nyelv tökéletesebb, mint a persa és a sokféle gazdagságából az következik, hogy emennél alkalmasabb is az irodalom művelésére úgy versben, mint prózában.*)

*) Nevájinak ez érdekes és tanulságos munkáját kiadta *Quatremère* a *Chrestomathie turke-orientale*-ban, Paris 1841, az 1—39. lapokon. Az első része *magyar* fordításban is megjelent Vámbérytól a *Nyelvtudományi Közlemények* I. kötetében; *oszmán-török* fordításban pedig Suavi efenditől az általa szerkesztett *Ulüm Gazetasi* cz. folyóirat 1870-i évfolyamában Párisban.

VII. A *társadalom philosophiája* körébe tartozó munkája a *Mahbub-ül-kulüb* (a szívek kedveltjei), melyben az emberi társadalomnak különböző osztályait, a legfelsőtől a legalsóig rang, hivatal, foglalkozás stb. szerint, jellemzi, azoknak tulajdonságait ismerteti azzal a gyakorlati ezéllal, hogy meg lehessen ítélni: melyik társadalmi osztálylyal miként kell bánni és melyik micsoda feladatokra használható legezélszerűben. A munka három részre (kiszm) és több fejezetre oszlik. Ezt élete utolsó napjaiban fejezte be (Khondemir szerint).

VIII. A *stilisztika* gyakorlati alkalmazását szolgálja *Münsät* című munkája, melyben a különböző tárgyú és czélú levelek szerkesztésének szabályait ismerteti és példákkal világosítja meg úgy prózában, mint versben. Báber szerint Dsáminak hasonló munkája indította Nevájit ennek írására.

IX. A *prosodiát* tárgyalja *Mizän-ül-ersän*, vagy másképpen *Urüzi türki* (török prosodia) című dolgozatában, melyet Szultán Huszejn Mirza megbízásából írt.

X. Egy, Keleten gyakran használt költői műfajról, t. i. az *aenigma*-ról értekezik a *Riszäle-i-muammä* (értekezés a rejtvényről) című dolgozatában.

XI. Végre még egy, török nyelvű irata maradt fenn, t. i. a *Vakfi-i-Ikhlászije*, mely az ő bőkezűségéből Herátban alapított *Ikhlaszije*-nek, t. i. egy meceset, medresze (főiskola), imáret (szegényház) és fürdőnek létesítését adja elő és ama rendelkezéseit tartalmazza, melyek ezeknek fentartására vonatkoznak.

Neváji *persául* is írt, de sokkal kevesebbet, mint török anyanyelvén. Persa nyelvű szerzeményei részint *költevények* (gazelek, kaszidék, rubaik stb.), melyek egy divánban, az ú. n. *Farszi Divän*-ban (persa versgyűjtemény) vannak összegyűjtve, részint pedig levél-minták a *Farszi Münsät* című munkájában. Persa költeményeiben nem Neváji, hanem *Fäni* (azaz múlandó) írói nevet használt.*)

*) Az Abuska szerzője azt mondja, hogy a *Farszi Divän* tartalma több 7000 verspárnál, vagyis 14,000 sornál; míg a *Behdset-ül-Lugat* szerzője szerint Nevájinak *persa* költeményei körülbelül 30,000 distichont, azaz 60,000 sort tesznek ki. Ugyancsak ez utóbbi szerző, t. i. Fethali Kazvini szerint maga a *Csihär Divän* kb. 80,000 verssort foglal magában.

Neváji *persa műveltségű* ember volt, éppen annyira az, mint a született persa írók, pl. kortársa és barátja Dsámi. A régebbi és korabeli persa irodalom remekeinek tanulmányozásával képzelte ki magát íróvá és azokat vette mintáiul. Kiváltképpen *Nizámi, Ferid-eddin Attár, Khoszev Dehlevi** és *Abdurrahmán Dsámi* nyomdokain járt irodalmi alkotásaiban, ezeket tartotta vezetőinek az irodalom mezéjén. Ezt nem csak az összehasonlításból tudjuk meg, hanem ő maga is több ízben bevallja, sőt úgy nyilatkozik magáról, hogy ő azokat a tárgyakat szándékozik feldolgozni török nyelven, melyeket a nagy persa költők megírtak a maguk nyelvén. Láttuk az imént, hogy ebből mit és mennyit valósított meg. Szándéka volt — mint mondja —, hogy a Firdúsi Sahnámejának párját is megírja török nyelven, de az öregség és fáradság megakadályozta benne.

Ezzel odáig érkezünk előadásunk során, hogy Nevájit mint író a maga valóságában, egész nagyságában lássuk, a mihez *motivumának* és *céljének* ismerete segít bennünket. Tudjuk, hogy az iszlám a nemzeti érzés halálos mérge, a nemzeti eszme megölője, — s mindamellett Neváji, a buzgó mohammedán, a *nemzeti eszme* képviselője és harcosa lesz! Tudja, látja, hogy a persa irodalom régi időktől fogva milyen gazdag, a nagy írók egész csoportja micsoda remek alkotásokkal ajándékozta meg a persa népet és mivelte ki a persa nyelvet, fölemelve mind a kettőt a műveltség legmagasabb fokára. Tapasztalja, hogy ez a kiművelt persa nyelv immár akkora tért hódított magának a törökség között is, hogy nem csak a tudósok, írók és költők élnek vele, hanem az előkelőtől kezdve az alsó osztályig szinte mindenki beszéli, még pedig jól és szépen, a persa nyelvet. Ezzel szemben látja anyanyelvének elhanyagolt és saját nemzetének elmaradott voltát az irodalomban és művészetben, — még pedig olyan körülmények között, mikor a vezérszerep a politikában s társadalmi életben már jó idő óta az ő nemzeténél, a hatalom a török elem kezében van! Ez a fájó tapasztalat fölkelte benne a nemzeti érzést s a szívével gondolkozva úgy okosodik, hogy miért ne juthatna uralomra a török elem és a török nyelv az irodalom és műveltség terén is, miért ne cserélhetne szerepet itt is a török a persával? Az ilyen gondolatok meg-

*) Ez a nagy persa író Indiában élt 1253—1325. között.

éreltik benne azt a nagy elhatározást, hogy a törökségnek az irodalom terén is magához kell ragadnia a vezetést, *a török nyelvet kell irodalmi nyelvévé tenni, meg kell teremteni a török nemzeti irodalmat!* Az említett motívum ilyen cél kitűzésére indította Nevájit, a ki nem mondta ugyan éppen ezekkel a szavakkal, de egész irodalmi működésével azt hirdette, hogy *nyelvében él a nemzet*.

A nagy cél elérésén háromféle eszközzel munkált. Először is a *Muhäkemet-ul-lugatejn* cz. munkájában erős meggyőződéssel vitatja és bizonyítgatja, hogy a török nyelv sokkal gazdagabb, minden tekintetben tökéletesebb a persa nyelvénél, a miből egyszerűs mind az következik, hogy alkalmasabb is az irodalom művelésére akár prózában, akár versben, mint a persa nyelv. — Másodszor megtámadja és kárhóztatja (ugyanezen munkájában) azokat a született török írókat, a kik persa nyelven írnak. Szerinte két okból magyarázható meg, hogy miért írnak a törökök is persául. Egyik az, hogy mivel a török nyelv sokkal gazdagabb, igen sok benne a finom megkülönböztetés egyes szókban és egész kifejezésekben s ezért azoknak szépen és jól alkalmazása nehezebb is: ennél fogva a nehezebbtől visszariadnak az emberek s a könnyebb felé hajlanak és ezt a kényelmességet lassanként megszokják. Másik ok pedig az, hogy az irodalom nyelve általában a persa levén, az emberek hódolnak a divatnak és úsznak az árral. Már pedig — mondja végül — a született törökök kötelessége volna, hogy habár mind a két nyelven van is képessége az írásra, tehetségét inkább a saját anyanyelvén értékesítse s ezt a nyelvet művelje és tartsa fenn. — Harmadik eszköze pedig az, hogy ő maga jár elől jó példával s megmutatja kortársainak, hogy mennyit és milyen jeles műveket lehet írni török nyelven is, mintegy kézzel foghatóan bizonyítván, hogy meg lehet teremteni a török nyelvű nemzeti irodalmat, csak akarni kell.

A nemzeti irodalom megteremtésével pedig azt a nemes végcélú óhajtottá elérni, hogy *igy a törökség is fölemelkedjék a műveltségnek arra a fokára, melyen a persa áll.* Ennek az óhajlásának többször kifejezést ad munkáiban s nem egy helyen egyenesen megmondja, hogy ő ilyen célzattal írja műveit török nyelven. Többek közt pl. a *Lejla u Medsuün*-ban ezt mondja:

Én kezdettem törökül ez elbeszélést
S mondtam el e nyelven ezt a regét,
Hogy midőn elterjed a hira a világban,
A török népnak is haszna legyen benne.

A *Hajret-ül-ebër*-nak egyik helyén pedig így nyilatkozik:

Míthogy mások a persa nyelvet használták,
Én török nyelven kezdettem írni;
Hiszen a persa nép már megkapta a kielégítést;
Immár a törökség is hadd gazdagodjék.

Gondolhatjuk, hogy abban az emberben, a ki ilyen nagy ezélt tűzött ki maga elé, meg kellett lenni a hozzá való, kellő képességnek is, annak nagy és igazi írói tehetségnek s a nyelv használatában valódi mesternek kellett lennie. S valóban Nevájinak összes irodalmi alkotásai, akár a compositiojukat, akár a tartalmukat tevő gondolatokat, akár a külalakot tekintjük: egyaránt jelesek. A persák egyik legnagyobb költője, Dsámi, különösen eredeti és szép gondolatait s élénk fantáziáját dicséri. E mellett ihletett és hivatásos nyelvművelő volt; a török nyelvet hajlékonyabbá tette, számtalan kifejezéssel gazdagította, szóval tulajdonképpen ő tette igazán alkalmassá az irodalom bármely ágának művelésére. Úgy tekintették őt mindenütt és mindenkor, mint a csagatáj-török nyelvnek valódi képviselőjét; attól fogva az ő nyelvhasználata volt a kritérium és bizonyíték minden kérdéses esetben; a szótárírók első sorban az ő nyelve alapján, az ő műveinek szókincséből csinálták meg a csagatáj-török nyelv szótárát s leginkább az ő munkáiból vették a bizonyító példa-idézeteket.

De Neváji nem csak hogy maga működött irodalmilag, hanem egyszersmind mások működésére is befolyással volt. Az irodalommal foglalkozók közül a kisebbeket, a kezdőket pártfogásába vette, a nagyokat buzdította s terveket, eszméket adott nekik. Így pl. *Mirkhondot* ő buzdította nagy történeti munkájának, a *Rauzät-esz-szejä*-nak megírására s ő szolgáltatta neki a hozzá szükséges forrásokat, mert igen gazdag és értékes könyvtára volt. Hasonlóképpen *Dsámi* is Neváji buzdítására írta meg a *Nefchät-ül-insz* című munkáját, mely a szüfi szentek életét tartalmazza.

Nem adnánk teljes képet Nevájirol, ha legalább röviden meg nem említenénk, hogy írói és költői talentumán kívül még több-

féle művészi hajlam, illetőleg tehetség is volt benne. Nevezetesen igen ügyes volt a kalligraphiában, értett a festészethez s végre zeneszerző is volt, úgy hogy van emlékezés több zenedarabjáról.

Alig fejezhetném be méltóbban ismertetésemet Nevájirol, mint azzal, hogy idézem két legnagyobb kortársának, a legilletékesebb két embernek ítéletét felőle. *Dsámi* a *Behärisztän*-ban (7-ik kért) ezt írja róla: «A hol csak költők vannak, ő mindenütt a fejük lesz s a hol csak írók irnak, mindig az ő neve marad munkáiknak a disze. Mert török nyelven még eddig senki sem írt olyan szépen és olyan sokat, mint ő». *Báber* pedig — a ki különben igen szigorúan ítéli meg némely munkáit — így nyilatkozik róla Emlékirataiban (L. 383.): «Egy embernek az érdemei sem hasonlíthatók össze az övéivel. Mióta csak mivelik a költészetet török nyelven, még senki sem írt sem több, sem jelesebb költeményeket, mint ő».

Mollah Aszafi, a kinek apja hosszú ideig Szultán Abu Szaid Mirza fejedelemnek vezire volt, szintén eléggé tehetséges költő. Írt török és persa költeményeket, a melyeket kortársa, Neváji határozottan jóknak ítél a *Medsälisz-un-nefäisz*-ban. Meghalt 1514-ben Herátban.

Inkább persa nyelven írt, de e mellett törökül is, *Mollah Dinäi*, a ki Neváji szerint igen tehetséges író, nagy tudományú ember s egyszersmind zeneszerző is volt s a kiről Báber is elismerőleg nyilatkozik. Herátban született s eleinte hosszabb ideig Báber szolgálatában állott,¹⁾ majd Nevájival viszályba keveredvén, Transoxániába ment és 1501-ben Sejbáni Mohammed özbeg fejedelem szolgálatába lépett,²⁾ a ki kinevezte udvari költőjének. Meghalt 1516-ban. Lírai költeményeken kívül (leginkább gazelek és kaszidék egy *diván*-ban) írt több mesznevit s egy értekezést a zenéről.³⁾

Amaz írók között, a kik állandóan a nagy Báber Mirza társágában voltak, egyik *Szurkh Vidäi* költő, a ki úgy török, mint persa költeményeket írt.⁴⁾

¹⁾ Báber Emlékiratai I. 82. lapon.

²⁾ Ugyanott I. 187. l.

³⁾ Török költeményeiből idéz néhány sort az *Abuska* (*begej* és *talaj* szónál) és a *Behäset-ül-Lugat* (*begej* szónál).

⁴⁾ Báber Emlékiratai II. 463. l.

Az eddig felsorolt írókon kívül még három költőről van tudomásunk, a kik ebben a második, vagyis csagatáj korszakban éltek és írtak költeményeket török nyelven. Ezek: *Kemāl Ummi*, *Kutbi* és *Naimi*. De ezekről csupán annyit tudunk, hogy az Abuska csagatáj-szótár — mely 1552-ben íratott — említi a neveiket és két-két sort idéz példaképpen a verseikből (az *ojakti*, *anikib*, *ulaldi* és *egen dūr* szókánál).

V.

3. Az özbeg korszak (1500-tól a jelen korig).

A Csagatájidák és Timuridák házából származott fejedelmek uralkodása alatt egész Közép-Ázsia egységes, nagy török birodalom volt. Azonban a 16. század kezdetén az észak felől jött *özbegek* föllépése és hódítása egyszer-mindenkorra véget vetett ennek a politikai egységnek, úgy hogy Közép-Ázsia ettől az időtől fogva több tartományra, illetőleg külön fejedelemségekre szakadt. *Transoxaniában* (Bokhara és Szamarkand fővárosokkal) előbb, t. i. a 16. században az özbeg Sejbánidák (1598-ig), majd a Volga alsó folyása mellől kiköltözött Asztarkhánidák (1598—1783),* végre a Mangit törzsből származó fejedelmek (1784—1870) uralkodtak. — *Khivában* mindjárt a 16. század elején (1505-ben) Dsingiz egyik fiának, Dsüdsinek, ivadéakai alapítottak önálló fejedelemséget (kezdve Ilbarsz khánnal), mely azóta megszakítás nélkül kezükben volt. — A régi *Fergána*, vagyis a 17. századtól fogva *khokandi* khánság előbb a Transoxaniában uralkodó Sejbánidák, majd Asztarkhánidák birtokában volt, mignem a 17. század végén Oktaj unokájának, Kajdunak, ivadéakai, illetőleg a mongol Junusz khánnak (Báber nagyapja anyai részről) leszármazottjai kerítették hatalmukba és birták az orosz foglalás idejéig.

E külön fejedelemségek folytonos viszálykodásának és háborúskodásának, meg annak a körülménynek, hogy most a persa műveltségtől még át nem hatott, új török népelem jutott a vezér-

*) A beköltözött *Jār Mohammed*nek, illetve fiának, *Dsáni* khánnak ivadéakai, a ki a Sejbánida Abdullah khánnak (megh. 1597.) nővérét vette nőül.

szerephez, legelső következménye az volt, hogy a Timuridák korának magas fokú és török nemzeti jellegűvé vált *kulturája* mindinkább alább-alább szállott, mignem végre teljesen megsemmisült. A helyét pedig más két tényező foglalta el. Egyik a *vallás*, a mely lassankint föléje kerekedett mindennek, úgy hogy már a 16. században a vallástudomány és ennek képviselői s művelői dominálnak, elannyira, hogy nem csupán a nép enged nekik vakon, hanem maguk a fejedelmek is keresik a kegyüket, sőt általok befolyásoltatni engedik magukat viselkedésükben és cselekedeteikben. Még inkább tapasztaljuk ezt a 17. és 18. századokban s kiváltképpen a *bokharai khánságban*, úgy hogy a vallás, illetve az iszlám szelleme egészen lenyűgözi különösen a művelt osztályt s a 18. század végétől fogva a tudatlanság mellett vakbuzgósággal és háttartalan vallási szineskedéssel találkozunk. A másik tényező pedig a *persa nyelvnek* mind nagyobb és nagyobb térfoglalása, úgy hogy majdnem kizárólag ez lesz a tudomány és műveltség kifejezője.

Természetes dolog, hogy ezek a most említett tényezők adják meg ennek a harmadik korszakbeli irodalomnak jellegét is. A török nemzeti irodalom épülete, melynek szilárd alapjait lerakta Neváji, nem talált szakértő és buzgó munkásokra, a kik a megkezdett monumentalis művet folytatták és befejezték volna, a mint hogy az egész négy század folyama nem tud felmutatni olyan nagyobb, egészen kiváló tehetségeket, a milyeneket a 15. század hozott létre, jöllehet számra nézve többen munkálkodtak az irodalom terén, mint az előző korszakokban. A 16. században ugyan vannak még néhányan, a kik folytatják a küzdelmet a persa nyelv uralma ellen, de attól kezdve aztán a műveltek irodalma inkább persa nyelvű s csak a népköltészet és a népies irodalom nyelve török. Az irodalmi termékek túlnyomó része a szépirodalom körébe tartozik, azonban a műköltészetben már nem találunk semmi nemzeti jellemvonást, elannyira, hogy a nemzeti versformák is kizárólag a népköltészetben maradnak fenn. A nemzeti tárgyú irodalmi termékek mellett sok a fordítás, különösen persából, még a népies irodalomban is, annál több természetesen a műköltészet és a tudományos irodalom ágaiban. — Csak a 18. század második felétől kezdve és különösen a *khivai* khánságban kap ismét erőre a nemzeti nyelv a műköltészetben és tudományos irodalomban is. Ettől az időtől fogva

némi föllendülését látjuk a középpázsiai török irodalomnak s főleg a lírai költészetnek találkozik egész sereg művelője.

Ebben az ú. n. özbeg korszakban — mely négy századra terjed — a jellemző vonások változása, vagy legalább módosulása szerint három időszakot tudunk megkülönböztetni, melyek közül az első a 16. századot (vagyis a Sejbánidák uralkodása korát), a második a 17. századot és a 18-iknak első felét (az Asztarkhánidák korát), a harmadik pedig a 18. század második felét, és a 19. századot foglalja magába. — Megjegyzem azonban, hogy nem minden író, a kik a harmadik, vagyis özbeg korszakban éltek és nem minden irodalmi termeket, melyek ekkor irattak, van módunkban az egyik vagy másik időszakra beosztani; mert soknak a korát nem határozhatjuk meg pontosan; azért az ilyen írókat, illetőleg műveket külön, egy csoportban fogom tárgyalni.

Az első időszak írói, illetve költői között legelső helyen kell említenünk magát az özbeg hódítót, Mohammed Sábakht, írói nevén Sejbáni fejedelmet, a ki 1451-ben született és 1510-ben halt meg. A történetíró Abulgázi szerint Dsingiz khánnak ivadéka (Dsüdsi és ennek fia Sejbán ágán) a 12-ik generációban (apja Sah Budak, nagyapja a híres Abulkhair khán volt). A folytonos harezi zaj közepette buzgón pártolta a tudományt és irodalmat, maga köré gyűjté és gazdagon jutalmazá a tudósokat, írókat és költőket; sőt ezek hadjáratai alatt is környezetében voltak, mert pihenő idejét legtöbbször a velök folytatott társalgással és vitatkozással szokta tölteni.*) Ő maga is igazi költői tehetség volt: írt több költeményt részint török, részint persa nyelven, leginkább gazeleket, de másféle verseket is. Költeményei úgy erőteljes és költői nyelv, mint a tartalom és felfogás tekintetében a középpázsiai török irodalom legjobb termékei közé tartoznak. Mohammed Szálih — kiről mindjárt beszélünk — szintén dicséri Sejbáninak költői tehetségét, török költeményeit szépeknek és kedveseknek mondja s közülök három gazelt közül is a róla írott époszában.***) Ezenkívül még azt állítják

*) Vámbéry: Bokhara története II. 65.

**) A Vámbéry kiadásának 196, 226. és 244. lapjain. — Sejbáninak egy, 1508-ban írott kaszide-je (istenről, a prófétáról és a földi dolgok hiábavalóságáról) megvan a British Museumban (Rieu katal. 284.).

Sejbániról, hogy Firdúszinak nagy époszát, a *Sahnámét*, török nyelvre fordíttatta.¹⁾

Az első időszak legkiválóbb és legérdemesebb költője Mohammed Szálih, a ki igen előkelő családból származott, a mennyiben apja, Nür Szaid (mint Nevájítól és Abdurrezáktól tudjuk) hatalmas és tekintélyes bég s egyszersmind Khárezm tartományának kormányzója volt Szultán Abu Szaid Mirza uralkodása (1457—1469) alatt; nagyapja, vagy szépapja, Sah Melik, pedig egyike volt Timur legnagyobb bégjeinek. Mikor Abu Szaid szultán 1467-ben megfosztá apját e rangjától, a ki aztán a következő évben meg is halt, Mohammed Szálih 1468-ban fiatalon árván és minden gyám nélkül maradt és sok nélkülözés, szenvedés közepette nevedett föl. Gyermek és ifjú korában majd Mervben, majd Khoraszánban, majd Szamarkandban hányódik, megélhetési módot keres a Timurida herezegek udvarában, rövid ideig Szultán Huszejn Mirza szolgálatában is áll, de sehol sem kedvez neki a szerencse. Végre 30 évi hányódás és szűkölködés után 1498-ban Sejbáni Mohammed khán szolgálatába lépett s attól fogva ennek haláláig környezetében volt, úgy hogy urát nem csak tollával, hanem kardjával is szolgálta s mint katona több ízben kitüntette magát az özbeg hódító különböző hadjárataiban. Késő venségében, 941 = 1534-ben halt meg Bokharában.²⁾

Legérdemesebb irodalmi alkotása a *Sejbánināme* című történeti éposz 76 énekben (összesen 4500 verspár) és meszneveiformában, a mely művében az özbeg hódítónak tetteit írja meg nagyon részletesen és személyes tudomás alapján.³⁾ De éposza nem foglalja magába Sejbáninak egész pályáját; mert az események elbeszélését nem az első föllépésétől kezdi, hanem a 905. (= 1499—1500) évvel, a mikor Sejbáni Bokhara ellen indult, s végzi a 911. (1505—6) évvel, Khárezm elfoglalásának elbeszélésével, úgy hogy összesen csak 6 esztendő eseményeit találjuk meg benne Közép-Ázsiának és

¹⁾ Ezt mondja Hammer: Geschichte der schönen Redekünste Persiens. Wien 1818, a 355. lapon.

²⁾ Lutf-Ali-Beg „Áteskede”-je (a 18. század második feléből) és az 1871-ben meghalt Riza-Kuli Khán „Medsmā-ul-fuszahā”-ja szerint.

³⁾ Az egész művet német fordítással együtt kiadta Vámbéry *Die Scheibaniade* címen 1885-ben, a bécsi cs. és kir. udv. könyvtárban levő egyetlen példányból, a mely az 1510. évből eredő másolat.

az ozbek hódítónak történetéből. A munkát nem annyira költői értéke teszi becsessé, mint inkább a történelmi hitelessége, mely tulajdonságánál fogva bátran historiai kútfőként használható. A szerző ugyanis nem egyszerre, t. i. az 1506. évben, írta meg az egész munkát, hanem — mint a mi derek Tinódiink is — minden egyes eseményt, melyeknek szemtanúja volt, azon melegeben versebe foglalt; és így folytatta az 1506. évig. A *Sejbānināme* fő érdemei, egyebek között, hogy az őzbek hadsereg különböző alkotórészeit, vezéreit, harezmodorát, fegyverzetét, ruházatát, katonai szervezetét stb. világosan és híven megismerhetjük belőle. A derek szerző olyan képet fest emberekről és eseményekről igazi török nemzeti színezéssel, a milyent az egész persa műveltségű khoraszāmi török írók műveiben nem találhatunk. Előadása, stílusa mesterkéletlenül egyszerű; nyelve pedig erőteljes és — az elég gyakran persából vett stereotyp költői kifejezések, képek és hasonlatok mellett is — több eredetiséget, nemzetiesebb jellemvonásokat mutat, mint akár Nevāji, akár Báber török nyelve. — Ezenkívül — mint Bábertől tudjuk — írt még Mohammed Szālih másféle török költeményeket és persa gazeleket is.

Sejbāni Mohammed khānnak és őseinek történetét tárgyalja egy terjedelmes, prózában írott historiai munka, mely *Tevārih-i-gūzide Nuszretnāme* címet visel s a melyet 908 = 1502-ben szerkesztett valaki magának Sejbāninak megbízásából.*) A munka tartalma a törökök és mongolok származásával kezdődik Noé fiától, Abuldsa khántól; majd Oguz khánt és ennek ivadékait, meg a hat ősi török törzs elszéledését, azután a mongol törzseket tárgyalja. E bevezető részt követi előbb Dsingiz khānnak, fiainak és unokáinak, azután különösen Dsüdsi ivadékainak részletes története Sejbāniig s végül Sejbāni teteteinek elbeszélése a könyv szerkesztése koráig, vagyis 1502-ig. A névtelen szerző több régi munkát említ forrásaiként, u. m. a Mengü és Güzān khānok koráról írott tárikhot, az Ulug Bégnek dedikált tárikhot, a mongol bakhsiktól mongol betűkkel szerkesztett följegyzéseket s végre persa nyelven írt történeti műveket.**)

*) Egyetlen példánya a British Museumban, valószínűleg a 16. századból eredő másolat s 149 lapra terjed (Rieu katal. 276—80.).

***) A névtelen szerző felsorolásából nem tudjuk egész határozottan,

Sejbāni Mohammed nevével és a Sejbānināmeval kapcsolatosan még egy, kisebb terjedelmű történeti munkáról kell megemlékeznünk, melyet valamely névtelen szerző írt a 16. század első felében, de mindenesetre 1510 után. Ez a prózában írott kis munka szintén *Sejbānināme* címet visel, mert voltaképpen Sejbāni életét szándékozik elbeszélni. Azonban nagyobb része a mongolok eredetének, Dsingiz khānnak és fiainak, továbbá Abulkhair khānnak (Sejbāni nagyapja) van szentelve és csak a kisebb része tartalmazza röviden Sejbāni Mohammed pályafutását és viselt dolgait a haláláig (1510-ig). Úgy hogy e történeti munka Sejbāninak inkább a származását és családi viszonyait deríti fel. Minket magyarokat az az egyik adata érdekelhet, hogy a Sejbāni első harezában részt vett török nemzetségek felsorolása közben egy *madzar* (azaz magyar) nevű török nemzetséget is említ, a mely Sejkh Murid vezetése alatt harezolt.¹⁾

A második író, illetőleg költő a Sejbānidák közül: *Obejd*, vagy *Obejdullah* khán, Sejbāni Mohammed öcsesének, Mahmud szultánnak fia. Nagybátyja hadjárataiban nőtt fel és képezte ki magát vitéz katonává s kiváló hadvezérré. Sejbāni halála után, 1511-től fogva, a nagybátyja, Köeskündsi khán, lön utóda Közép-Ázsia trónján, de csak névleg; mert öregsége miatt a helyettese, Obejd khán uralkodott ténylegesen. Később, t. i. 1533-ban, miután Köeskündsi és annak fia meghalt, Obejd khán önálló fejedelme lön Transoxaniának s az maradt 1539-ig. 56 éves korában bekövetkezett haláláig.²⁾ Ő fosztotta meg véglegesen Bábert őseinek birtokától és székhelyétől. Összeköttetésben és levelezésben állott I. Szelim és I. Szulejmán török szultánokkal is.³⁾ Obejd khán nem csak szerette és kereste a költők társaságát, hanem maga is ügyes verselő volt

hogy tulajdonképpen mely művek voltak a forrásai. De a *Tevārih-i-Dsihānkūšai Mengü khān-ou* bizonyára *Dsuvejni* munkáját, a *Müntekhab-i-Dsāmi se tevārih-i-sāhi, him Ulug beg mirzaning atiga bitilgen-nek* nevezett munkán pedig *Resideddin* művének kivonatát kell értenünk.

¹⁾ E munkát kiadta *Evezin orosz fordítással* együtt a *Biblioteka vostočnijj istorikov* I. kötetében *Sejbāniada* címen, Kazán 1849.

²⁾ Vámbéry: *Bokhara története* II. 75. — Báber azt állítja Emlék-irataiban, hogy Obejd khán 1528—9-ben esett el a persákkal vívott csatában (II. 376.).

³⁾ L. Feridun bég: *Münsät-esz-szolātin* I. 374, 377. és 415. lapokon.

ügy török, mint persa nyelven. Maradt egy versgyűjteménye a 16. század első negyedéből (1507—1513 között) *Diván-i-Obejdi* czímen, melynek tartalmát leginkább gazelek és rubaik teszik.¹⁾ Török költeményeiből a csagatáj szótárak, u. m. az Abuska, Abuska Lugati és Behdset-ül-Lugat több helyen idéznek egy-egy verspárt példaképpen.

Tabari nagy világtörténeti munkájának is találkozott fordítója *Vahidi Belkhi* személyében. Ugyanis a fentebb említett Köcsküdsi khánnak legifjabb fia, *Abdullatif* szultán — a ki Obejd khán halála után 1540-ben Transoxania fejedelme lön, de csak kevés ideig uralkodott — megbizta kitábdarját (könyvtárnok), Vahidi Belkhit, hogy ezt a nagy hírv történelmi munkát fordítsa török nyelvre. A fordítás — mint az előszóban olvassuk — a 928 = 1521—22. évben készült el, de nem az arab eredetiből, hanem Abu Ali Mohammed el-Beláminak ama persa fordítása nyomán, melyet ez 963-ban készített Abu Szülh Manszür bin Nüh számánida fejedelem megbízásából. A török fordítás nyelve zamatos és erőteljes, előadása nemesen egyszerű és világos.²⁾

Még néhány írónak, illetőleg a Sejbánida fejedelmek udvari költőinek neveit jegyezte föl a történelem ebből az első időszakból. Ilyenek *Emir Ali Kjátül* és *Mollah Aztrek* az első Sejbánidák korában; *Sirin Khodsa* Obejd khán idejében; *Khájr Háfiz* (megh. 1573), *Mollah Musziki* (megh. 1585), végre a Zäminből való *Käzi P'äjende*, mindhárman a nagy Abdullah khán korában, a ki 40 évig uralkodott Közép-Ázsia fölött és 1597-ben halt meg. De mindezeket tulajdonképpen csak verselőknek és chronogramm-esimálóknak lehet neveznünk és inkább persául irtak, mintsem török nyelven.³⁾

A második időszakban, t. i. a 17. század folyamán, öt fejedelmi írót ismerünk, még pedig négyet az Asztarkhánidák családjából, egyet pedig a Dsüdsitül leszármazott khivai uralkodók közül.

Időrendben első közöttük *Imámkuli khán*, a ki 1640-ben halt meg, miután 38 évig uralkodott Transoxaniában, mint egyik legjelesebb fejedelem az Asztarkhánidák közül. Pártolta és udvarába

¹⁾ Megvan a British Museum könyvtárában (Rien 300.).

²⁾ Ennek az elejéről közölt egy részletet *Berezin* a *Chrestomathie turque* I. köt. 104—113. lapjain.

³⁾ Vámbéry: Bokhara története II. 99. lapon.

gyűjtötte a tudósokat s költőket, de ő maga is áldozott az irodalomnak, a mennyiben több sikerült *költeményt* írt.¹⁾ — Legkedveltebb udvari költői voltak *Mollah Turabi* és *Mollah Nákli*, a kik nem egyszer költői versenyt rendeztek a bokharai udvarban.²⁾

Az Asztarkhánidáknak egyik legműveltebb tagja s egyszerűsmind jeles költői tehetség volt *Käsizim Mehemmed szultán*, Imámkuli testvérének és utódának, Szejd Nezir Mehemmed khánnak (uralk. 1640—46) a fia. Apja életében Mejmene és Andkhoz kormányzója; fiatalon halt meg, testvérének, az alább említendő Szubhánkulinak követe gyilkolta meg. Írt *költeményeket* török és persa nyelven, melyek egy *divánban* maradtak fenn s azonkívül jeles prózairó is volt.³⁾

Testvéréről *Abdulaziz* khánról — a ki apjának utóda volt Transoxania trónján 1680-ban bekövetkezett haláláig — szintén tudunk annyit, hogy nem csupán pártolta a tudományt és irodalmat, hanem ő maga is művelte ez utóbbit, mert írt jó költeményeket.⁴⁾

Szejd Nezir Mehemmed khánnak harmadik fia és Abdulaziznak utóda a trónon 1680—1702-ig, t. i. *Szubbánkuli Mohammed khán*, hasonlóan művelte a török irodalmat. A tudománynak olyan nagy kedvelője volt, hogy még előhaladott korában is oktatást vett az udvarában levő híres tudósoktól. A világi tudományok közül leginkább az orvostudománnyal foglalkozott. Írt is egy ebbe a szakba vágó nagyobb munkát *Tabiblik kitabi* czímen, főleg Galenus, Hippokrates és Avicenna művei nyomán, a mely 53 fejezetben tárgyalja a különféle betegségeket és gyógyítási módjukat. Az előszóban azt mondja a szerző, hogy arab és persa nyelven már sok orvostudományi munkát irtak, de törökül még eddig nem volt ilyen, ő tehát azért irta ezt a könyvét török nyelven (türki tili birle). Ennélfogva Szubbánkuli khán az első, özbeg-török nyelven írott orvosi munka szerzője.⁵⁾ Ezenkívül foglalkozott a költészettel is

¹⁾ Ugyanott II. 112.

²⁾ Ugyanott II. 115.

³⁾ Ugyanott II. 123.

⁴⁾ Ugyanott II. 128.

⁵⁾ E munkájából egy részt kiadott Vámbéry a Herátban szerzett példány alapján a *Ógat. Sprachstudien* 164—172. lapjain.

és *Nisāni* írói néven olyan költeményeket szerzett, a melyek ritka költői tehetségéről tanúskodnak.*)

Az ötödik fejedelmi író a 17. században *Abulgāzi Bahadur khán* (született 1605-ben), Arab Mohammed khán fia és Dsingiz khán ivadéka a 13-ik generatióban. Ő volt a 14-ik fejedelme Khivának abból a dinaszticiából, a mely Ilbarsz khánnal kezdődött 1505-ben; 1644-ben lépett trónra testvérének, Iszfendiár khánnak, halála után és 1664-ig, haláláig, uralkodott. A mi irodalmi működését illeti, egy igen becses és nagy terjedelmű történeti munkát írt 1663-ban *Sedsre-i-türki* (török családja)**) ezímen, melyben a török és mongolok történetét beszéli el az ősidőktől fogva a maga koráig, illetőleg munkája szerkesztéséig. Előadását a szájhagyományok és régi följegyzések alapján Jáfettől kezdi, a ki után legidősebb fia, Türk, uralkodott az Iszik-köl mellékén; majd a Tatar és Mogul nevű fejedelmek s ez utóbbi unokájának, Oguz khánnak, történetével folytatja igen részletesen. Azután a történelmileg ismert legrégibb török törzsekről (ujgur, kangli, kipesak, kalads, karluk) beszél, sőt a *madsar* és *baskir* népről is már Oguz khán idejében. Tudósításai onnantól fogva válnak mind jobban-jobban hitelesekké, mikor a Közép-Ázsiában lakott oguz, türkmén, szeldsuk törzsekről, azután a Dsingizidák és Timuridák történetéről ír; s végre legértékesebb része a munkájának az, melyben fejedelmi elődeinek s általában a khivai khánságnak történetét beszéli el részletesen és sokban közvetlen tudomása alapján. — A régebbi időkre vonatkozólag írott forrásokat is használt; mert azt mondja az előszóban, hogy e munkáját 18. részint persa, részint török nyelven írott tárikhok nyomán szerkesztette; e kütfők közül azonban csak az egy Resideddin persa munkáját nevezi meg. A török nyelvű tárikhok pedig bizonyára amaz Oguz, turkomán és szeldsuk történeti könyvek lehetnek, melyeket — mint az I. korszak tárgyalásánál láttuk — Resideddin is emleget és felhasznál.

A vallásos és morális irodalom terén előkelő hely illeti meg *Szófi Allahjárt*, a ki a 17. és 18. század fordulópontján élt s 1721-

*) Vámbéry: Bokhara története II. 137.

***) Egész terjedelmében kiadta *Frachn* ilyen ezímen: Abulghasi Bahadur Chani Historia Mongolorum et Tatarorum. Casani 1825.

ben halt meg.¹⁾ Nagyobb, vallás-erkölesi tartalmú munkája a *Szebāt-ul-ādsisín* (a gyöngék támasza) 11 szótagos mesznevi-formában, mely a mohammedán vallás tanait és erkölesi elveit magyarázza közérthető módon és egyszerű nyelven. E munkája még ma is nagyon népszerű egész Közép-Ázsiában, úgy hogy nem csak a régi három khánságban, hanem a nomád törzseknél is sűrűn olvasgatják és mintegy vallási kézikönyvül használják. Ezenkívül van tudomásunk más *költevényeiről* is, melyeknek legnagyobb része szintén vallásos és erkölesi tartalmú.²⁾

Még egy olyan irodalmi terméket ismerünk, a mely határozottan a második időszakban készült. Ez a *Zerkum sah* című vallásos és romantikus eposz, melyet valamely névtelen szerző fordított, vagy dolgozott át persából 1685—86-ban. A költemény 11 szótagos mesznevi; s mivel a fenmaradt szöveg a bokharai khánság népnyelvén van írva, a névtelen szerző mindenestre ennek a khánságnak lakója volt. A terjedelmes költemény tárgya: Ali harezai a pogány Zerkummal, Irák tartományának fejedelmével. Ali, az iszlám hőse, nagy tengereken átkelve megtámadja a hitetlen fejedelmet s miután ezt borzalmas tengeri ütközetekben és hosszas harezok után legyőzte, az iszlám vallására téríti.³⁾

A harmadik időszakban legelőször *Makhdum kulival*, a turkománok Göklen törzseből származott bakhsival (vándor dalnok) és nakisbendi-dervissel találkozunk, a ki a 18. század második felében élt és művelte a költészetet. Makhdumkuli már jó idő óta egészen legendás alakká vált törzsrokonainál, a turkománoknál; félig-meddig szentnek tartják s a turkomán bakhsik nem csak az ő költeményeit adják elő *dutarjuk* kíséretével, hanem róla is mondanak énekeket, melyeket áhítattal hallgat a közönség. Költeményeit a honfitársai istentől sugalmazottnak tekintik, mint a melyek átszellemült állapotában származtak tőle; s az ezeket tartalmazó, eléggé vaskos *divánját* mindjárt a korán után helyezik. E *divánj-*

¹⁾ *Nodsib Aszinna* «Türk tárikhí»-ja után M. Hartmann: Der islamische Orient, V. 185.

²⁾ Sejkl Szulejmán a csagatáj szótárában igen gyakran idéz Szófi Allahjar költeményeiből. Vámbéry pedig egy szép gazeljét adta ki a *Bakhsí Kitábi*-ből a *Čagat. Sprachstudien* 136. lapján.

³⁾ E költeményből mutatványt közölt Vámbéry a *Čagat. Sprachstudien* 144—153. lapjain.

nak tartalmát leginkább olyan költemények teszik, melyek a szűfizmus tanainak megfelelően minden földi dolognak múlandóságáról és minden emberi törekvésünk s cselekedetünk hiábavalóságáról szólnak, természetesen mind e vallásos és morális témák a turkomán felfogáshoz és izléshez alkalmazott formában és módon előadva. Vannak versei a tolvajok és rablás, meg a dohányzás ellen; míg mások a próféta és szentek cselekedeteiről, csodatetteiről, továbbá a pokolról és paradicsomról, vagy a saját vízióiról szólnak. S végre vannak költeményei, melyekkel a harcziás és lovagias szellemet igyekezett ápolni; mert némelyekben leírja, hogy milyen legyen a harezos, milyen a lova és fegyverzete, másokban pedig a turkomán törzsek erejét és vitézségét dicsőíti stb. Költeményeit többnyire török nemzeti versformákban írta. Pl. két ütemű sorok nála 4+4 szótaggal:

Göngül ejdür: | zalkdın kalıb
Gırsem daglar, | daşlar bile,
Jazukımnı | jada sañib
Jüzim jusam | jaşlar bile.

(Szól a szív: a néptől elvonulva
Hegyek s kövek közé megyek;
Bűneimről megemlékezve
Arezomat könyvekkel úztatom.)

Vagy:

Jayşî söze | kulak salgın,
Sahar vakû | bidar bolgın,
Jayşılardan | alkış algın,
Omring artıb | zıad kalsun.

(Hallgass a szép szóra,
Kora reggel ébren légy,
A jóktól végy áldást,
Hogy hosszúra nyúljon életed.)

Három ütemes sorok 4+4+3 szótaggal:

Asla seni | görmemişim, | dıldārım,
Kumri-mi-sın, | bülbül-mi-sın, | neme sîn?
(Még nem is láttalak téged, kedvesem!
Gerle vagy-e, fülemüle vagy-e, vajjon mi vagy?)

Asi bolma, | gūnahıdın | jine gör,
Özüng tanı, | menlikingdin | ine-gör!

(Ne lázdaj fel, vizsgáld meg bűneidet,
Ismerd meg magadat, hagyj fel önzésseddel!)

Adam bolsang, | kulak bergin | öğüde
(Ha ember vagy, hallgass a tanácsra):

vagy pedig 3+2+3 szótagos ütemekkel (mint a magyar népdalokban az ilyenek:

Töltsd tele, | pajtás, | poharam):

Pis yatun | başa | mihnet dūr,
Dünjānıng | māl | nöbet dūr.

(Szennyes nő nyomort hoz fejedre,
A világ javai változandók!*)

A 19. század első felében élt és működött irodalmilag a nagy Timurnak egyik késői ivadéka *Omar khán*, irói nevén *Emír*, a khokandi khánság fejedelme, és Nerbuta Bi fia (a ki szintén Khokand fejedelme volt 1770—1800). Omar khán 1812-ben lépett trónra s uralkodása egyik legjelentékenyebb korszak a khokandi khánság újabb történetében; mert győzelmes háborúkat viselt Naszrullah bokharai emir ellen; másrészt felvirágoztatta országát igazságos, böles és humánus kormányzásával; végre lelkes pártolója volt a tudománynak és irodalomnak, maga köré gyűjté a tudósokat és költöket. Mindezen tulajdonságai miatt nagy tekintélye volt egész Közép-Ázsiában. Meghalt 1821-ben. — Írt többféle műfajhoz tartozó költeményeket részint török, részint persa nyelven. Lírai költeményeinek fő tárgya: szerelem és barátság; s ezeket *Divān-i-Emír* czímen gyűjtettek össze és jelentek meg az udvarában tartózkodó költők buzdítása folytán. E diván tartalmán kívül — melynek csaknem fele persa gazelekből áll — vannak még másnemű költeményei is. Omar khán az idegen, t. i. persa versformákat használta, a mint hogy egész költészete a persa költészet befolyása alatt áll, minden törökös jellemvonás és nemzeti szellem nélkül.**)

*) Makhdumakuli divánjából egy részt kiadott Vámbéry a Nyelv-tudományi Közlemények XV. köt. 8—49. lapjain.

***) Költeményeit Sejjh Szulejmán adta ki Konstantinápolyban 1300 1883-ban *Kitáb-i-Divān-i-Emír* czímen. Vámbéry is közölte 13 gazelejét a Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes VI. köt. 200—208. és 269—273. lapjain német fordítással együtt.

Még érdekesebb és termékenyebb írókat mutathatunk be Omar khán kortársában, khivai *Sir Mohammed Múnisz* személyében, a ki olyan előkelő családból származott, a mely régtől fogva a khivai fejedelmek szolgálatában állott. Múnisz — ki 1244 = 1828-ban halt meg — korának legképzettebb tudósa és legkiválóbb költője volt az özbegeknél. Háromféle irodalmi alkotásáról van tudomásunk. Először fiatalabb korában a költészettel foglalkozott s meglevő, nagyszámú költeményeit 1804-ben gyűjtötte össze és rendezte *Múnisz-ul-usak* (a szerelmesek bizalmasa) ezimen, melyek később, t. i. 1875-ben újra megjelentek *Díván-i-Múnisz* ezimel Khivában könyomatú kiadásban.*) Az ő költészetének jellegéről is ugyanazt mondhatjuk, a mit az imént Omar khánéról nyilvánítottunk. — Múnisz irodalmi alkotásainak mintegy koronája a *Firdüsz-ul-ihbál* című nagy történeti munka, melyet a 19. század elején Khivában uralkodott Iltüzer khán (1804-től) s ennek testvére és utóda Mehemmed Rehim khán (megh. 1824) megbízásából írt. E szép stílusban írott és kiválóan becses mű 5 könyvre van osztva s tulajdonképpen a nevezett két khivai fejedelem uralkodásának története volna, de egyúttal világtörténet is; mert a szerző az előadását Ádámtól kezdi és úgy jön le a törökség őstörténetén át a Kungrat törzsig és a mongol dinasztikiáig; azután beszél a khivai khánokról s Iltüzer őseiről, hogy folytassa Abulgázi munkáját; végre az 5-ik könyvben tárgyalja részletesen és közvetlen tudomása alapján Iltüzer és Mehemmed Rehim korát. De ez utóbbiét csak uralkodásának 7-ik évéig írhatta meg; mert ekkor a fejedelem parancsából félben kellett hagynia. A munkát később rokona *Ágehi* — kiről mindjárt beszélünk — fejezte be. — Múnisz a *Firdüsz-ul-ihbál* félbehagyása után a persa Mirkhond «Rauzát-esz-szefer» című nagy történeti munkájának fordításához fogott, de az első könyv után már a másodikat sem fejezhete be; mert ez újabb vállalkozása közben meghalt.**)

*) Múnisz költeményeiből Vámbéry is közölt nyolczat német fordítással a Wiener Zeitschrift etc. VI. köt. 273—291. lapján.

**) A Múnisz történetírói működésére vonatkozó adatokat egy tudományos tartalmú levélből veszem, melyet Ábrahám *Amirchanjan* írt Vámbéryhez Moszkvából 1890. január 21-én. Ugyanezen keleti tudós szerint a *Firdüsz-ul-ihbál*-nak egy kézirati példánya, melyet egy tatár hozott Khiva városából, folio alakban 906 lapot tartalmaz.

Mohammed Rıza írói nevén *Ágehi*, Múnisznak nem csak vér szerint, hanem szellemileg is rokona, hivatalára nézve pedig *míráb* (rendőrkapitány) volt. Mehemmed Rehim fiának és 1824 től fogva utódának, Allahkuli Mohammed khánnak, megbízásából 1839-ben ő folytatta és fejezte be Múnisz félbenmaradt történeti munkáját, a *Firdüsz-ul-ihbál*-t. — Irodalmi működésének másik tere a költészet volt; sok költeményt, főleg guzeleket, írt özbeg nyelven, abban a szellemben és formában, mint Múnisz; azonban néha a nemzeti ritmus is megzendül lantján, mint pl. az ilyen verssorokban:

Göngül tilgen | mürädiga | jitse küi
(Ha az ember a szíve öhajította vágyát eléri,*)

A mult század közepéről való s mintegy a Múnisz és *Ágehi* nagy művének folytatása a *Tárikh-i-Mehemmed Emin* című történelmi munka,**) vagyis Mehemmed Emin uralkodásának története, a ki Rahmankuli khán utóda volt a khivai trónon 1843—1855. Mehemmed Emint tartják újabb időben Khiva legnagyobb fejedelemének; mert körülbelül visszaszerezte a khánságnak 400 év előtti terjedelmét s a környékbeli nomádok legyőzésével tekintélyt szerzett országának. Háborúskodott Oroszországgal és Persiával is. 1855-ben, mikor Persiával folytatott háborút, a turkománjai közül egy áruló *Girjasz* nevű helyen meggyilkolta s levágott fejét Naszreddin sahhoz vitték.†)

Van meg tudomásunk olyan, nagyobb elbeszélő költeményekről, vagy *historias cnekekről* ugyancsak a mult század közepén, melyeknek tárgya a most emittett *Mehemmed Eminnek*, továbbá *Mehemmed Ali Khokand* fejedelemének viselt dolgai, harczi és tragikus végük. Ez utóbbit ugyanis a khokandiak legnagyobb fejedelemnek tartják az újabb korban, a ki némi dicsőséget szerzett országának és népének. Sokat háborúskodott, különösen 1839 — 1842 között, Naszrullah bokharai fejedelemmel. Ez végre is

*) Sejk Szulejmán a csagatáj szótárában többször idéz példákat *Ágehi* költeményeiből.

**) Ezt a történelmi munkát Vámbéry említi a *Čagataische Sprachstudien* 38. lapján.

†) L. Ali *Szuazi*: Khiva. Paris 1873, a 104. lapon.

legyőzte őt, elfogatta s két fiával és testvérével együtt kivégeztette 1842-ben.¹⁾

VI.

Ismertetésem utolsó fejezetére hagytam azokat a középpázsiai török írókat, a kiknek korát és azokat az irodalmi termékeket, a melyeknek keletkezési idejét nem tudjuk pontosan; csak annyit tudunk határozottan, hogy mind a *harmadik*, vagyis *özbeg korszakból* valók s legnagyobb számmal ennek is inkább a második feléből.

A mi a *műköltészetet* illeti, a három időszak tárgyalásánál megbeszélte költőkön és költői műveken kívül még egész sereg *lírikust* tudunk felmutatni, nagyobb részt a 18. és 19. századból. Ezek túlnyomó számmal khivai özbegek, de vannak közöttük a másik két khánság (Bokhara és Khokand) területéről valók, sőt turkománok is. Életükről és irodalmi működésükről nem tudunk bővebben; csak neveiket (t. i. írói neveiket) és néhány költeményüket, vagy csupán a verseikből vett mutatóványokat ismerjük az ú. n. *Bakhsi kitábi*-ből és Sejkh Szulejmán csagatáj szótárából. A *Bakhsi kitábi* — melynek egy kéziratú példányát Vámbéry hozta Közép-Ázsiából — Nevájin kívül a következő középpázsiai török költők verseit (leginkább *gazelék*) tartalmazza: *Abdi Dsán, Áhi, Allahjár, Andelib, Ferrukh sah, Fuzüli, Gazáli, Khosru, Mesreb, Meszkün, Mirza, Neszimi* (turkomán), *Ósi Kászim, Rákim Bicsare, Revnak, Rizái, Sejdái, Szanüber* és *Szóf.*²⁾ Sejkh Szulejmán pedig a következőknek verseiből idéz több vagy kevesebb sort: *Diláver, Fazli, Fejzi, Garib, Gāzi, Gülseni, Hindí, Huszejni, Hüvejda,*³⁾ *Kerāmi, Kjamiil, Mahzün, Makhmür, Naksi,*⁴⁾ *Rādsi, Rāmi, Remzi, Secki,*

¹⁾ Vámbéry: Bokhara története II. 178—180.

²⁾ Ezek közül Allahjár, Fuzüli, Mesreb, Neszimi, Revnak, Sejdái és Szanüber költeményeit kiadta Vámbéry a *Čagat. Sprachstudien* 132—143. lapjain.

³⁾ A Dsimánból való *Khodsza Nāzir Hüvejda özbeg dívánja* megjelent Konstantinápolyban könyvnyomtatásban (I. M. Hartmann: *Der islamische Orient* V. 149. Berlin 1902.).

⁴⁾ *Naksi* magának *Sejkh Szulejmánnak* írói neve, mint szótára II. és 315. lapjáról világosan kitűnik. Ő bokharai származású özbeg, 1821. vagy 1822-ben született és 1891-ben halt meg. 1847-ben került Konstantiná-

és *Vámik*. Továbbá Vámbéry említ még egy *Kászim* nevű költőt, kinek önálló versgyűjteménye (szerelmi költemények) maradt fenn s a ki költeményeit a nép nyelvén s annak izléséhez alkalmazva írta.*)

Az eredeti költői termékeken kívül szép számmal találunk *fordításokat* is a kiválóbb *persa költők* műveiből. Tudjuk pl., hogy *Nizámi* Iszkendernáme-ja, *Szādi* Gulisztánja, *Hāfiz* költeményei stb. török nyelven is közkezen forognak a középpázsiai özbegeknek.

A *népies irodalom* termékei között ismerünk vallásos tartalmú *legendákat* versben és prózában, *regéket* versben és *regényeket* prózában írva.

A legendák közül valószínűleg legrégebb keletű a prózában írott *Mirādsnāme* (a mennybe menetel könyve), melynek ugyanaz a tárgya, a mi az 1436. évből való, ujjur írású *Mirādsnāme*-é, csak hogy más szerkezetű és eltérő tartalmú. Újabbkori özbeg nyelven, még pedig khivai dialectusban van írva; semmi esetre sem a régi *Mirādsnāme* átírása arab betűkkel, de nagyon valószínű, hogy ezt is valamely arab szövegből fordította névtelen szerzője.**)

Versben van írva egy másik legenda, a *Szad u Vakkász*, a fentebb említett *Andelib* nevű szerzőtől. Tartalma röviden ez. Mohammed próféta egyszer azt állítja, hogy az összes igazhívők között a legszivesebb adakozó, vagy alamizsnálkodó: Szad u Vakkász. E miatt Ali elkéservedvén, elküldi Szad u Vakkászhoz Kambert, hogy kérje tőle alamizsna gyanánt egyetlen, 14 éves fiának, Abdulahnak, a vérét, mint olyan, a kinek éppen erre az orvosságra volna szüksége. Szad u Vakkász a koldús képében megjelent Kamber óhaját teljesíti, levágja a fia fejét — ennek szíves beleegyezésével — s Kamber a felfogott vért Alihoz viszi. Ekkor az Isten elküldi a Prófétát a társaival együtt Szad u Vakkászhoz, hogy legyenek annak a vendégei, de a fiával együtt lakomázzanak. Szad

polyba. A költészetrel is foglalkozott s nemcsak oszmán-török és persa, hanem csagatáj-török nyelven is írt költeményeket.

*) Čagat. Sprachstudien 36. l.

**) Egy részletet kiadott belőle Vámbéry a Čagat. Sprachstudien 71—83. lapjain.

u Vakkász sírva panaszkolja el a történeteket a prófétának, a ki előhozatja a fiú holttestét és feltámasztja. Az új életre kelt Abdullah pedig elbeszéli, hogy a lelke már a paradicsomban volt és a legnagyobb boldogságot élvezte. — E történetből azt a tanulságot következteti a szerző, hogy ime a bőkezű adakozók, a kik örömmel adnak alamizsnát a szegényeknek, a paradicsom gyönyöreit fogják élvezni, míg a fukarok a pokolba jutnak.*)

Szintén versben, még pedig mesznevi-formában van írva a *Burk Divâne* című legenda, névtelen szerzőtől. Burk minden javait elégette, elvonult a világtól s mint remete csak imádkozással foglalkozott. Mindig istennel társalgott, a ki őt «szolgám»-nak. «kedvencezem»-nek szokta szólítani. Már elérte a 100 éves kort, midőn azt kérte istentől, hogy semmisítse meg a poklot, hogy így a világ népe megszabaduljon annak kínjaitól. Azonban az isten nem teljesíté a kérelmet s Burk ekkor szószegőnek nevezte az istent és felmondott a barátsággal. Az isten Mózeszt küldte el hozzája kiengesztelni, de Burk nem tért el kívánságától. Erre aztán az isten megígérte, hogy az utolsó ítélet napján meg fogja semmisíteni a poklot; a miben Burk megnyugszik és kibékül az istennel.**)

A verses regék egyike a *Zohra ve Tâhir* című, valószínűleg valamely bokbarai szerzőtől. Zohra egy keleti fejedelemnek, Baba khánnak, a leánya, Tâhir pedig Baba khán fővezérének, Bâhírnak, fia. A rege tárgya ezeknek szerelmi története. Baba khán, hogy a két szerelme örökre elválassza egymástól, Tâhírt egy nagy ládába zárátja és a tengerbe dobátja. A láda sokáig úszik a vizen tovább-tovább, míg végre Bagdád városa alá érkezik. Itt a fejedelem leánya, *Mâhim*, a mint éppen a víz partján sétált a szobaleányaival, észreveszi a ládát, kihuzatja a partra és megmenti a már csaknem szomjan halt ifjút. — Ilyen című és tartalmú rege van a persák és arabok népköltészetében is, úgy hogy ez az özbek rege valószínűleg csak fordítása vagy átdolgozása valamelyiknek.

*) E költemény eredetije a *Bakhsi kitâbi*-ban van s ebből adta ki Vámbéry a *Çagat. Sprachstudien* 84—94. lapjain.

***) Ezt a legendát is kiadta Vámbéry ugyanott az 59—70. lapokon, szintén a *Bakhsi kitâbi*-ből.

Verselése (mesznevi-formában) elég jó, nyelve egyszerű és zamatos.¹⁾

Hasonlóképpen ilyenféle szerelmi történetet beszélnek el az *Ajszanem, Sahszanem* és a *Hemrah* című verses regék is. — Egy fejedelemnek két leánya, *Ajszanem* és *Sahszanem*, beleszeret egy Garib nevű ifjúba, a ki ez utóbbit ajándékozta meg viszontszerelmével. A másik, mellözött leány bevádolja az ifjút apjánál, a ki börtönbe veti azt. Azonban Garib megszökik a börtönből és elmenekül kedvesével együtt. Sok évig tartó bolyongás és bújosás után idegen földön hal meg. — Hasonló tartalmú a másik rege is. Két, tündéries természetű nővér, ú. m. *Hurileka* és *Hurizafaran*, megszeretnek egy kiváló szépségű és *Hemrah* nevű ifjút, a ki viszont Hurilekát szereti. E miatt a nővérek halálos ellenségei lesznek egymásnak. Mind a ketten *diveket* (ördögök) hívnak segítségül és borzasztó háborút indítanak egymás ellen. A esatát a szerelmes pár és ennek serege vesztí el. Hemrah a mellözött leány fogságába esik; ez megvakíttatja és kútba dobátja, mire aztán nem sokára Hurileka is meghal bánatában. — Mind két költemény khivai szerzőtől való; mert a khivai khánságban beszélt nyelvjáráson vannak írva s egyiküktől sem lehet elvitatni a költői értéket.²⁾

A prózában írott elbeszélések vagy regények között minde-kelelőtt egy újabb keletű *Bakhtjárnâme*-vel találkozunk, a melynek ujjur botús és az 1435. évből Manszür bakhsi kezétől származó szövegét fõntebb, a maga helyen, már ismertettük.³⁾

Egy másik regény *Melike kitâbi* (a királynő könyve) címet visel. Tartalma röviden ez. Róm városa királyának volt egy, *Halile* nevű, igen szép, okos és tanult leánya, a ki apja halála után királynővé levén, mindenfelé kihirdettette, hogy ahhoz megy nőül, a ki az ő 100 kérdésére meg tud felelni, legyen az király vagy paraszt vagy bár koldús; ellenben a ki megpróbálkozik és nem sikerül neki a felelet, azt kivégezteti. E felszólítás következtében egymás után sereglettek udvarába különböző rendű és rangú emberek, de egy

¹⁾ Egy részt közölt belőle Berezin a *Chrestomathie turque* I. 355—357. lapjain, másik részt pedig Vámbéry a *Çagat. Sprachstudien* 154—163. lapjain.

²⁾ L. mindkettőre nézve *Çagat. Sprachstudien* 34—35. l.

³⁾ Ez újabb szerkezetű *Bakhtjárnâme*-ből hosszabb részletet kiadott Berezin a *Chrest. turque* I. 52—51. lapjain.

sem bírván megfelelni a kérdéseire, egyenkint felakasztatta őket. Végre több év mulva egy fiatal tudós, *Abdul-alim*, jött Rumba a távoli Türkisztánból s ez egymásután megfelel a királynő száz kérdésére.¹⁾

A *Temim Szahābe* című regényben az azonos nevű hős hét esztendeig kóborol a világban mindenfelé, úgy hogy otthon már mindenki, a felesége is, holttnak hiszi. Ennélfogva a felesége — Omar khalifa tanácsa ellenére — nőül megy máshoz. Azonban éppen a lakodalom napján haza érkezik az elveszettnek hitt Temim, pört indít az új férj ellen és a törvény neki ítéli vissza a feleségét. Ezután elbeszéli kalandjait, melyeket hét esztendő alatt átélt.²⁾

Történeti regénynek nevezhető a *Szejd Battal*-ról írott munka, a kinek, mint az iszlám nagyhírű hősének, tettei az arabok, persák és oszmán-törökök irodalmában is több lovagregénynek a tárgya. Ez, a közönségesen Szejd Battal néven ismert hős tulajdonképpen az arab *Abdallah al-Battal* volt, Hisám kalifa vezére a görögök ellen folytatott háborúban, a kit egy alkalommal a görög eszászár megvert és kivégeztetett a 739. évben (Tabari szerint).

Nagyon elterjedt és ismeretes Közép-Ázsiában a *Sah Mesreb divāne* történetét tárgyaló népkönyv, a melyet valószínűleg még a 18. század közepén írt valamely névtelen szerző, de nyomtatásban csak 1308 = 1889-ben jelent meg először Taskendben, másodszor pedig 1898-ban ugyanott.³⁾ Hőse a khokandi khánság Namengán városából származott *Rahim Baba*, a kinek később egy nagyhírű, kasgári szent, t. i. Afak khodsam, miután az ő szolgálatában állott, *Mesreb* nevet ad. A munka ennek kalandjait, furcsa és sokszor illetlen viselkedését beszéli el, a mint számárháton, kutujájával és hangszerével bejárja keleti Turkesztánt, a kalmukok földét, a khokandi khánságot, Transoxaniát és Hindosztánt s némely helyeken csodákat tesz, máshol az iszlámra térít, de mindig és

¹⁾ Az elejéről egy részt kiadott Berezin ugyanott 114—122. l.

²⁾ L. Vámbéry: *Čagat. Sprachstudien* 35. l.

³⁾ Voltaképpen az Ostroumov szerkesztésében orosz és török nyelven megjelenő taskendi hírlap közölte legelőször és ebből nyomtatott le 1889-ben *Namengānlīk hasret Šah Mešreb divānenīng ahecalīnī bejānī* címen. Az 1898-i kiadás alapján ismertette Martin Hartmann: *Der islamische Orient. V. Mešreb, der weise Narr und fromme Ketzer. Ein zentralasiatisches Volksbuch.* Berlin, 1902.

mindenütt verseket mond (leginkább török, de néha persa gazeleket is). Végre Belkh városába kerül, a hol illetlen viselkedése miatt Mahmud khán (kinek a trónját bemoeskolta) felakasztatja. — A munkában található különféle vonatkozásokból ítélve *Mesreb*, ez a böles bolond és vallásgúnyoló dervis, a 17. és 18. század fordulópontján élt.

A mi a népköltészetet illeti, ennek termékei leginkább a következő 3 műfaj között oszlanak meg, ú. m. *népdalok*, nagyobb *elbeszélő költemények* és *regék* vagy *mesék*.

Az özbeg és turkomán *népdalokban* azzal az őseredeti, török nemzeti verseléssel találkozunk, mely tökéletesen azonos a magyar hangsúlyos verseléssel. Már a 15. századból van határozott tudomásunk ilyen középázsiai török népdalokról, a mennyiben Neváji a «Mizān-ül-evzān» ez. prosodiai munkájában említi az ú. n. *csingéket*, vagyis az olyan dalokat, melyeket lakodalmi ünnepek alkalomával szoktak énekelni a menyasszony tiszteletére s a melyeknek versmértéke egészen más, mint a persa formák hatása alatt álló műköltészet termékei. A török írók az ilyen verseket *veznsziz*-nek, azaz mérték nélkül valóknak nevezik, mint a melyekben nincsen versmérték, már t. i. időmérték, hanem csupán a *parmak hiszābi*, vagyis a meghatározott szótagszám különbözteti meg őket a kötetlen beszédétől.*)

A jelen korban ismeretes özbeg és turkomán népdalokban gyakoribbak a két és három ütemes sorok, amazok 4+4, vagy 4+3, emezek pedig 4+4+3 szótagszámmal.**) A rövidebb vessorokban rendszeren *visszatérő* (aaba), a hosszabb sorokban *páros* rimet (aabb) találunk; s azonkívül sűrűn fordul elő bennök az *alliteratio*

*) Ahmed efendi is említi az ilyen *veznsziz* verseket, melyeket Taskendben az *ásákok* kéthúros hangszerük (*duštar*) kíséretével szoktak énekelni (Muszavver Türkisztán, 181. lapon).

**) Vagyis éppen olyan a versformájok, mint a mi költészetünkben az ilyenek:

Száll a madár | ágrul ágra,
Száll az ének | szájrul szájra....
Jaj beh sáros | ez az út,
Volt szeretőm, | de rám unt....
Mély a Rima, | zavaros, ha | megárad....
Végig mentem | az ormódi | temetőn.... stb.

is. Egyik jellemző sajátága ezeknek a középzásiai török népdaloknak az, a mi a magyar népdaloké is, hogy t. i. az első, vagy két első sor nincsen logikai összefüggésben a többivel, hanem csupán festés a célja, vagy mintegy kules gyanánt szolgál a dal hangulatához. Hogy pedig az érzelmek kifejezésénél igen gyakran találkozunk bennök nagyítással, túlzással (*auzezis*), talán mondanom se kell. Bemutatok itt néhány *özbeg népdalt*, melyekből tisztább képet alkothatunk magunknak a mai középzásiai török népköltészetéről, mint bármilyen hosszas magyarázattól.

1. Két ütemes sorok. a) 4+4 szótaggal:

Koj gele-dür | kuzî bilen,
Bir birining | izi bilen;
Monim jârim | ojnab cîkar
Hemsajening | kizî bilen.

Hemsajening kizîni gör,
Kaşî bile gözini gör.
Evvelinde birdi köngül,
Aşirinda nazîni gör!

Bakîb gözüm kara oldî,
Jürek, bağrım jara oldî.
Kemüklerim para oldî:
Ne boldî? jârim gelmedi.

Bazar bara-dur kizgîna,
Belbâg ala-dur kizgîna,
Jüz nâz, girîmeler bilen
Sevdâ kîla-dur kizgîna.

(Ballag a juh bányával,
Egy nyomon jár az anyjával.
A szeretőm játszadozik
A szomszédunk leányával.)

(Nézd csak a szomszéd leányát,
Nézd csak szemöldökét s arcát.
Előbb od'adta a szívét, —
De végre lássd kacérságát!)

(A nézéstől szemem elsötétedett,
Szívem, májám sebes lett,
A esontjaim darabokra törtek:
Mi történt? nem jött el a kedvesem.)

(A vásárba megy a kis lány,
Derék-övet vesz a kis lány.
Kacérsággal, kacérsággal
Szerelemre gyűjt a kis lány.)

b) 4+3 szótaggal:

Rüjmalîmî | judurdum,
Kara talga | jaidurdum;
Sevîp algan | jârîmî
Karakeğî | aldurdum.

(Kimostam a kezkenöm,
Szárítgattam a fenyőn;
Elszerette tőlem más
Az én kedves szeretőm.)*

*) Érdekes találkozás, hogy a *kendô*, vagy *keskenô* a magyar népdalokban is a szerető hűtlenségével, vagy elvesztésével kapcsolatosan szokott előfordulni, mint pl. ezekben:

Nincs már nekem szeretőm,
Csak egy veres kezkenöm....

vagy:

Piros pettyes a kondóm,
Elhagyott a szeretőm.... stb.

2. Három ütemes sorok:

Jârî gördüm, | kîp-kizî gül | jüzleri,
Sürme sürmîş | sip-sijâh dur | gözleri.
Jüz ve gözi | âfetidin | başkaže
Öltüre-dür | tâtlî-tâtlî | sözleri.

(Láttam a kedvest: piros rózsák orcái,
Korom-feketére festettek a szemei.
De az arcza s szeme okozta bajomon kívül
Megölnek engom igen édes szavai.)

Kizgîna kîrda koja-dur bözini,
Sevdagîrga görsete-dür özini;
Sevdagar sevdaga gitti mâl ünün,
Kizgîna sejdâi boldî jâr ünün.

(A kis lány a mezőn kiteríti a vásznát,
A kereskedőnek mutogatja magát;
A kereskedő beleszeretett a portékába,
A kis lány majd megbolondul szeretője után.)

Derjanîng ol jakînda kurug jîgâc,
Üstinde el hamd okur kaldîrgâc,
Kaldîrgâc kanatlarî kara bolur,
Her jirde karî kempir belâ bolur.

Derjanîng ol jakîdîn gördüm seni,
Câdîr u cemen bile sevdim seni,
Şunğa kim sevdim seni, sögding meni,
Nâmerding oglî bolaj, kajsam seni.

(A folyó túlsó partján egy száraz fa.
Tetejében danolgat a fecske;
A locske szárnyai feketék, —
Mindenütt csak baj a vén asszony.)

A folyó túlsó partján láttalak meg,
A sátorral és réttel szerettelek meg.
Hogy annyira szerettek, átkozol engem,
De semmirevaló legyek, ha elhagylak téged.)*

A hősi elbeszélések között első helyen áll a *Köroglu* rabló kalandjairól és hőstetteiről szóló rege, váltakozva prózában és versben. E történeti alapon nyugvó regének a tartalma nagyjában véve

*) Mind e népdalok Sejkh Szulejmân esagatâj szótárában találhatóak sorrendben az 50, 271, 269, 93, 227, 69, 246, 222. és 170. lapokon.

azonos a Chodzko által Azerbajdsánban följegyzett és angol fordításban kiadott Köroglu-regével¹⁾ s nem csupán a turkománok és özbegek között van nagyon felterjedve, hanem az oszmán-törököknél, a kazakoknál (Araltó vidékén), sőt a tobolszki tatároknál is ismeretes.²⁾ A rege szövege szerint *Köroglu* turkomán származású és valódi neve *Rasán*; az apja egy *Murád* nevű turkesztáni Szultán (vagyis az uralkodó-házból való herceg) lovászmestere volt az Oxus felső folyása mentén. Ha ezek az adatok csakugyan megfelelnek a történeti valóságnak, akkor meg tudjuk határozni úgy *Köroglu*nak, mint a róla szóló rege keletkezésének korát. A *Murád* nevű turkesztáni ugyanis nem más, mint a Timuridák házából való Abu Szaid Mirza fejedelem unokájának (Rabiah-Szultán-Bégum hercegnőnek) fia és Szultán Huszejn Mirzának a veje (mert ennek egyik leányát, Aga-Bégumot, vette nőül³⁾, a ki tehát a 16. század elején élt. Másfelől a mindjárt említendő *Ahmed ve Juszuf* című hősrégében — a melyben elbeszélte dolgok a 17. század közepén történtek — azt olvassuk, hogy *Juszuf* seregében volt egy *Szefa* bég nevű vén harcász, a ki 20 esztendeig *Köroglu* szolgálatában állott s a kinek tanuskodása szerint *Köroglu* 70 esztendővel ezelőtt (t. i. 1650 tája előtt) halt meg.⁴⁾ Eme két, egymástól független tudósítás szerint tehát a *Köroglu* néven oly híressé vált rabló hős és egyszersmind költő a 16. században élt és 1580 táján halt meg; minélfogya a hősi kalandjait és dalait tartalmazó mondák vagy regék keletkezését is a 16. század végére kell tennünk. Úgy nyelvészeti mint irodalmi szempontból csak sajnálnunk lehet, hogy *Köroglu* történetét és verseit nem bírjuk akár turkomán, akár özbegek szövegében följegyezve.⁵⁾

Egy másik, egész Közép-Ázsiában ismeretes és a bakhsiktól gyakran előadott hősi és romantikus elbeszélés az *Ahmed ve Juszuf*, szintén prózában és versben. Tartalma — melynek első része nagyon hasonlít a Szilágyi és Hajmási historiájához — röviden ez.

¹⁾ Popular poetry of Persia, as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of northern Persia. London 1842.

²⁾ A tobolszki szöveget l. *Rudloff* textusainak IV. kötetében.

³⁾ L. Báber Emlékiratai I. 41. és 376. lapon.

⁴⁾ L. Čagataische Sprachstudien 112. lapon.

⁵⁾ Pedig bizonyára létezik özbegek nyelvű szövege; mert Sejkh Szulejmán a szótárában (303. lapon) négy sort idéz *Köroglu* dalaiból.

Két khivai hős, *Ahmed* és *Juszuf*, egy portyázó csapattal beütnek a szomszédos Iránba és megtámadják a kincsekben gazdag Iszfahán fejedelmét, *Güzel* sahot, a ki hitetlen siita. De vállalkozásuk szerencsétlenül üt ki; mert mind a ketten foglyul esnek és Iszfahán fejedelme börtönbe veti őket. Szenvedéseiket azonban enyhíti a börtönőr leánya, a szép *Karagöz*, a ki beleszeretett *Juszuf*ba. Ez alatt otthon szerelmi bú emészti *Juszuf* bég jegyesét, *Gülaszl*-ot, a ki nem győzvén várni kedvese visszatértét, őt darut küld hozzá Iszfahánba izenetével. A darvak megjelentek a börtön fölött s *Juszuf* is izen tőlük anyjának, nővérének és jegyesének. Végre hét évi rabszkodás után szabadon bocsátja őket *Güzel* sah, miután *Juszuf* bég egy költői versenyben legyőzte udvari dalmokát, *Kökés*t. Útközben megtámadja őket a csúfá tett *Kökese*, de legyőzik és szerencsésen megérkeznek hazájokba, *Ürgends*be. Ekkor *Juszuf* bég összekel régi jegyesével; de nem sokáig nyugszik otthon, hanem egy sereggel, melyben egész Közép-Ázsia vitézei együtt vannak, ismét *Güzel* sah ellen megy, hogy bosszút álljon rajta 7 évi rabságáért. Ez alkalommal csúfosan megveri a hatalmas iszfaháni fejedelmet, lemondattja a trónjáról, rengeteg hadi sarzót fizettet vele s így kincsekkel meg-rakodva tér haza.*

E hősi elbeszélés keletkezésének korát módunkban van megállapítani a benne előforduló vonatkozásokból. Ugyanis egyrészt azt olvassuk benne, hogy *Ürgends* tartománya (vagyis a khivai khánság) abban az időben öt városból állott, levén mindegyiknek külön bégje, a kik mind *Dsingiz* khánnak ivadékai. Az egyik városnak, t. i. *Taş* Hauznak, *Nezir beg* szultán volt a fejedelme. Ez pedig alig lehet más, mint az *Asztarkhánidák* házából való, tehát csakugyan *dsingizida* *Nezir Mehemed khán*, a ki 1640 től 1646-ig volt *Transoxania* fejedelme s mint ilyen egy ideig tényleg *Khivát* is birta. — Másrészt a *Juszuf* bég seregében vitézkedő vén *Szefa* bég állítása szerint *Köroglu* 70 esztendővel előbb halt el. Ilyenformán az *Ahmed ve Juszuf*-ban elbeszélte dolgok a 17. század közepén történtek s így e hősrégének keletkezését ugyanezen század második felébe kell tennünk.

* Az *Ahmed ve Juszuf*-ból egyes részeket kiadott Vámbéry a Čagat. Sprachstudien 95–114. lapjain; tartalmát pedig bővöbben elbeszélte a *Vázlatok Közép-Ázsiából* cz. munkája 293–299. lapjain.

A középzásiai török népköltészet termékeiből még két, kötetlen beszédben élő regét szándékozom említeni. Egyik a *Ferhád és Sírín* regéje, melynek tartalma röviden a következő. Élt Csin országban, Khoten városában egy igen gazdag ember, a ki aztán onnan elköltözött a Szír-Derja (Jaxartes) mellékre. Volt neki egy rendkívüli szépségű leánya, *Sírín* nevű; ebbe beleszeretett két ifjú, ú. m. egy tádsik (azaz persa) és egy *Ferhád* nevű özbeg ifjú. Sírín egyiküket sem akarván megsérteni, egy vén asszony tanácsára azt mondotta nekik, hogy abhoz megy nőül, a ki a hegyet átvágva a folyóból vizet bocsát a palotája alatt elterülő mezőre. Ferhád azonnal ásót és kapát fogván, hozzákezdett a hegy átvágásához. A ravasz tádsik ifjú pedig éjjel igen sok nádat vágott le és azt szépen elterítette a mezőn. S mikor a fölkelő nap rásütött a völgyben elterített nádra, a vén asszonytól megizente Sírínnek, hogy ime ő átvágta a hegyet és már vizet is bocsátott a mezőre. Sírín letekintvén a palotájából, csakugyan a hullámokat vélte látni! tehát azonnal magához hívatta a tádsik ifjút és összekelt vele. Mihelyt Ferhád értesült a történetekről, bújában ott munkaközben ásójával véget vetett életének.*)

A másik rege pedig *Sahszanem és Garib* szerelmi történetét mondja el. A fiatal *Garib*, a ki messze földön híres volt koboz-játékáról és szép énekéről, halálosan beleszeret a tündéri szépségű *Sahszanembe*, egy gazdag fejedelem leányába. Sahszanem, hogy meggyőződjék az ifjú szerelmének igaz és állandó voltáról, azt kívánja tőle, hogy hét esztendeig éljen idegen országokban.**) Garib engedelmeskedik és a kiszabott hosszú időn át barangol különböző tartományokban sok veszélynek kitéve és sokat szenvedve szerelmi bánatában. Végre letelvén a hét év, visszatér hazájába. Ezalatt anyja a sok sirástól megvakult, Sahszanemet pedig az apja már eljegyezte egy gazdag urnak. Éppen a menyegzői ünnepélyt tartották, mikor Garib betoppan a palotába, a hol senki sem ismeri fel, mert a sok évi bujdosás és szenvedés nagyon elváltoztatták. Előveszi a kobzát, elkezd játszani, éneket mond hű szerelméről, az átélt szenvedéseiről és mostani kétségbeesett állapotáról. Erről aztán Sahszanem és apja is fölismerik. Az apát is nagyon meghatván a

*) L. *Ahmed* otendi: Muszavver Türkiisztän 147—148. lapokon.

**) V. ö. ezzel a magyar közmondással: A jó házasságot hét tél, hét nyár választja meg.

derek ifjunak annyi idő óta változatlan, hű szerelme a leánya iránt, örömmel egyezik bele, hogy leánya és az ifjú dalmok egymáséi legyenek.¹⁾

Befejezésül a *tudományos irodalomnak* egy-két olyan termékét akarom még említeni, melyek szintén a harmadik, vagyis özbeg korszakból valók s ma is megvaannak.

Ilyen a *Tárikh-i-Dsingiz* (Ds. története) és a *Tárikh-i-Timur* (T. története) című két történelmi munka, mind a kettő népies nyelven és könnyű előadásban. Egyik sem eredeti mű, hanem amaz valószínűleg Resideddin nagy munkájából, a *Dsami-et-teváríkh*-ből van fordítva vagy átdolgozva; emez pedig Serefeddin Ali Jezdi 1424-ben írott *Zafername*-jének (Timur részletes története születésétől a haláláig) fordítása.²⁾

Ilyen továbbá az *Adsäib-ul-makhlúkät* című földrajzi munka, a mely nem egyéb, mint a *Kazvini* (megh. 1238) nagy kosmographiai műve első részének, az *Adsäib-ul-makhlúkät*-nak (a teremtmények csodái) fordítása.³⁾

Végre van még tudomásunk úgy az *orvostudomány*, mint a *csillagászat* körébe tartozó több, kisebb-nagyobb terjedelmű *riszä-lekröl* (értekezés)⁴⁾ és különböző *theologiai* művekröl is.⁵⁾

¹⁾ Muravjev orosz utazó följegyzése nyomán Dubeux et Valmont Tartarie etc. Paris, 1848, a 84. lapon.

²⁾ Vámbéry: *Ögataische Sprachstudien* 38. I. és Bokhara története VIII. lapon.

³⁾ Az özbeg fordításból egy kisebb részt közölt Berezin a *Chrestomathie turque* I. 100—103. lapjain. Az eredeti arab szöveget Wüstenfeld adta ki Göttingen 1849.

⁴⁾ Egy orvostudományi munkából közölt egy részt Berezin id. m. I. 127—139. lapjain.

⁵⁾ L. Vámbéry: *Ögataische Sprachstudien* a 38. lapon.